

Siyasî, Etnik ve İdeolojik Kısaçta Özgün Kalabilen Bir Dilci: Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ

Adem YERİNDE*

Ebu Ubaydah Ma'mar Ibn Al-Muthanna; A Philologist Who Managed to Be Independent In An Strongly Political, Ethnic And Ideological Surroundings

Abu Ubaydah Ma'mar Ibn al-Muthanna is one of the most important and the authoritative early Arabic philologists and scholars of the culture and history of the early Islamic and pre-Islamic Arabs. He has left of a legacy of around 200 books written in all branches of human knowledge. His writings on various religious denominations and sects, such as Kharijites and Shias, and on various ethnic groups such as Persians and Arabs shed significant lights on religious, ethnic and cultural multiplicity and richness of his surroundings.

The biographical sources about Abu Ubaydah described him, in spite of general recognition of his vast learning, as a Kharijite and a strong supporter of the Shu'ubiyah movement, which protested against the idea of the superiority of the Arab race over all others.

In this article we will study and examine within the context of Abu Ubaydah's only philological commentary of *Majaz al-Qur'an*, the accusations and descriptions made in classical and modern biographical sources about his ideological and religious tendencies and biases.

Anahtar Kelimeler: Mecazü'l-Kur'an, Ebu Ubeyde, Filolojik, Haricî, Şuûbîlik

Key Words: Majaz al-Qur'an, Abu Ubaydah, Philological, Kharijite, Shu'ubiyah

İktibas / Citation: Adem Yerinde, "Siyasî, Etnik ve İdeolojik Kısaçta Özgün Kalabilen Bir Dilci: Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ", *Usûl*, 9 (2008/1), 119 - 152.

Giriş

Dilciliğiyle öne çıkan Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, esasen, erken sayılabilecek bir dönemde İslam ilim ve kültür tarihine önemli katkılar yapmış çok yönlü bir bilgidir. Yüz yıllık ömründe edindiği geniş bilgi ve birikimi, muhtelif sahalarda yazdığı 200 kadar eseriyle sonraki nesillere aktarabilmiştir.

Muhtelif alanlarda yazdığı eserleriyle Ebû Ubeyde, gerek Cahiliye dönemine gerekse İslam'ın ilk iki asrına ait Arap kültür ve medeniyetine dair mirasın sonraki asırlara taşınmasında büyük katkı sağladığı gibi, yaşadığı dönemin ve bölgenin dinî, etnik ve kültürel çeşitliliğine de ışık tutmuştur.

Gerek muasırları gerekse muahhar devir biyografi yazarları genellikle eserlerinin içeriğini göz önünde bulundurarak Ebû Ubeyde'nin etnik kökeni, dinî, siyasi ve fikrî eğilimleri hakkında abartılı sayılabilecek bazı nitelermeler ve genellemeler yapmışlardır ki, bir bakıma bunlar, Ebû Ubeyde'nin yaşadığı dönemin ve bölgenin dinî, siyasi ve fikrî ortamını yansıtan değerlendirmeler olarak da görülebilir.

Bu çalışmada Ebû Ubeyde'nin etnik kökeni, kişiliği, yetişmesi, dinî, ahlakî ve ideolojik eğilimleri hakkında eski ve yeni kaynaklarda yazılanlar, onun günümüze ulaşma şansını yakalayan eserlerinin en önemlisi sayılan *Mecazü'l-Kur'an*'ı çerçevesinde değerlendirilecektir. Dikkatli bir okumayla, temelde Kur'an-ı Kerim'de geçen garip kelimelerinin açıklandığı filolojik bir çalışma olan *Mecazü'l-Kur'an*'ın satır aralarından, Ebû Ubeyde'nin dinî, siyasi ve ideolojik yaklaşımları hakkında da ipuçları bulmak mümkün gözükmektedir.

Makale iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ebû Ubeyde'nin hayatı; ailesi, yetişmesi, eğitim durumu, sosyal statüsü, kültür çevresi ve yaşadığı devrin ilmî ve kültürel özellikleri hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde ise Ebû Ubeyde'nin dinî, fikrî ve siyâsî eğilimleri hakkında ileri sürülen iddia ve görüşler ele alınıp değerlendirilecektir.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap dili ve Belagati Ana Bilim Dalı (Dr.)

Ebû Ubeyde; Hayatı ve Kişiliği¹**A. Doğumu, Nesebi, Kişiliği ve Vefatı**

Ebû Ubeyde Mamer b. Müsennâ et-Teymî el-Basrî, 110/728 yılında Basra'da doğdu. Babası veya dedesinin İran halkından Yahudi asıllı bir aileye mensup olduğu belirtilir.² Kendisi Kureyş kabilesinin Teym kolunun mevlasıdır (azatlı).³ Bu sebeple etnik kökeni hakkında Yahûdi ya da Farisi olduğu söylene de onun, Basra gibi Arap-İslam kültürünün egemen olduğu sosyo-kültürel bir çevrede yetiştiği kuşkusuzdur.⁴

Basra dışına pek çıkmadığı anlaşılan Ebû Ubeyde'nin birkaç defa Bağdat'ı ziyaret ettiği, Harun Reşid'in özel ilgi ve iltifatlarına mazhar olduğu, saraydaki ilmî ve edebî sohbetlere katıldığı belirtilir.⁵ Bazı kaynaklarda onun Fars ve Dımeşk bölgelerini ziyaret ettiği de kaydedilir.⁶

Kişilik olarak nüktedanlığı ve hazır cevaplılığıyla dikkati çeken Ebû Ubeyde'nin sosyal ilişkilerinde pek empati kuramayan biri olduğu anlaşılmaktadır. Biyografi kaynaklarında onun son derece incitici ve iğneleyici bir

¹ Ebû Ubeyde'nin hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Meârif* (thk. Servet Ukkâşe), Kahire, ts. s. 543; Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1389/1998, s. 79-81; Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Bağdat*, Beyrut ts. XIII, 253; Kemaleddin Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, (thk. İbrahim es-Sâmürâî) Ürdün 3. bsk. 1405/1985, s. 84-90; Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbas) Beyrut 1977, V, 235-243; Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, Beyrut 1411/1991, V, 509-514; Abdülbaki b. Abdülmecid el-Yemani, *İşâretü't-ta'yîn ve terâcimu'n-nühât ve'l-lügaviyyîn* (thk. Abdülmecid Diyâb), Riyad 1986, s. 350 vd.; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb Arnavût v.dğr.), Beyrut 1413, IX, 447; Ahmed b. Muhammed ed-Davûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 30; Abbas el-Kimmî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Beyrut 1983, I, 118-120; Carl Brokelman, GAL Sup. Leiden-E.J. Brill 1997, I, 162. Fikri Zeki el-Cezzâr, *Medahilü'l-müellifîn ve'l-A'lâm el-Arab hattâ Âm 1215h./1800m.*, III, 1572-1574, Riyad 1994; H. A. R. Gibb, "Ebû 'Ubayda Ma'mar b. al-Muthannâ" EI, 1970, I, 158; Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 551.

² Geniş bilgi için bkz. Tahâ el-, "Ebû Ubeyde" *el-Kitâbü'l-Mısri*, yıl. 1/6, Kahire 1994, s. 277-278. Ayrıca bkz. Tülücü, a.g.m., s. 551.

³ Bkz. Hind Şelebî, "et-Teymî Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ", *Mevsûatü a'lâmi'l-ulemâ ve'l-üdebâi'l-Arabî'l-Müslimîn*, IV, 771, Beyrut 1425/2005.

⁴ Tahâ el-Hâcîrî, a.g.e., s. 281.

⁵ Krş. Ebû'l-Kasım ez-Zeccâcî, *Mecâlisü'l-ulema* (nşr. Abdüsselam M. Harun), Kahire 1403/1983, s. 42, 108, 147, 255.

⁶ Muhammed b. Halid el-Fazıl, "Mecâzü'l-Kur'ân li Ebî Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ: arzan ve dirâseten" *ed-Dir'iyye*, yıl 1, sayı, 1 Muharrem 1419-Mayıs 1998, Riyad, s. 240.

dile sahip olduğu; adeta karakterinin bir parçası haline gelmiş istihza, hiciv ve eleştirileri sebebiyle kimsenin kendisiyle muhatap olmak istemediği, ayrıca genellikle pis ve perişan bir vaziyette dolaştığı, bu yüzden sayısız öğrencisi bulunmasına rağmen hayatta tek bir dostu bile olmadığı; hatta cenazesine kimsenin katılmadığı belirtilir. En kötüsü de, kendisini lutilikle itham eden Ebû Nüvâs gibi bazı muziplerin Ebû Ubeyde'yi dini ve ahlakî yönden de töhmet altında bırakmış olmasıdır.⁷ Ancak bu töhmet, Ebû Ubeyde'nin sonraki dönem dilciler ve müfessirler üzerindeki etkisi ve hadis eleştirmenlerinin olumlu değerlendirmesiyle bağdaşmamaktadır.

Ebû Ubeyde, Halife Me'mûn zamanında yine doğum yeri olan Basra'da vefat etmiştir (ö. 207-213/822-828).⁸

B. Hocaları ve İlmî Kişiliği

Muhtelif alanlara dair 200 kadar eser yazan Ebû Ubeyde, Arap dili ve edebiyatı, Arap-İslam kültürü, İran kültürü, tefsir, hadis, siyer, fıkıh⁹, coğrafya, biyografi, zooloji, jeneoloji (ensâb) gibi muhtelif dinî ve beşerî ilmin alanına giren birbirinden bağımsız konularla ilgilenmiş çok yönlü ve üretken bir şahsiyettir.

Ebû Ubeyde, Basra dil ekolünün kurucusu ve önde gelen dilcilerden olan ünlü kırâat bilgini Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/770), öğrencisi Halil b. Ahmet (ö. 175/792) ve Yunus b. Habib (ö. 182/798) gibi otoritelerin rahle-i tedrisinde yetişmiş¹⁰, zamanla Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) ve Esmâ'î'nin (ö. 216/830) yanı sıra dönemin lugat, şiir ve ulum-i Arabiyedeki üç otoritesinden biri olmuştur.¹¹ Bu sebeple Ebû Ubeyde'nin, Kur'ân ve

⁷ Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 240; Şelebî, a.g.m., IV, 766; Muvaffak es-Serrâc, "Ebû Ubeyde Ma'mer b. El-Müsennâ menhecühü ve mezhebühü fi Mecâzi'l-Kur'ân" *et-Türâsü'l-Arabî*, sayı.18, 1405/1985 Dımeşk, s. 43.

⁸ Tülücü, a.g.m., s. 551; krş. Şelebî, a.g.m., IV, 765.

⁹ Zehebî, her ne kadar Ebû Ubeyde'nin hadis ehli olmadığını söylese de son dönemlerde yapılan bazı araştırmaların onun müsned hadisler de rivayet ettiğini ortaya koymuştur. Zehebî'nin bu değerlendirmesi, fazla rivayeti bulunmadığından hadis sahasında meşhur olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Geniş bilgi için bkz. Hasan Ahmed Hüseyin el-Cevârî, *el-Ârâü'l-fıkhiyye li Ebî Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ*, Beyrut 1421/2006, s. 24-30.

¹⁰ Ebû Ubeyde'nin kırâat, şiir ve garipte asıl hocaları Ebû Amr b. Alâ ile kırk yıl birlikte bulunduğunu söylediği Yunus b. Habib'tir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), Tahran ts. s. 37.

¹¹ Şelebî, a.g.m., IV, 765.

Sünnet gibi bazı dinî ilimlerde yetersiz olduğu belirtirse de, Arap dili ve edebiyatında tartışmasız yetkin bir filolog ve saygı duyulan bir edebiyatçı olduğunda kuşku yoktur.¹²

Kendisi de Ebû Ubeyd Kasım b. Selam (ö.224/838), Ebû Ömer el-Cermî (ö.225/839), Ali b. Muğire el-Esrem (ö. 230/845), Ebû Hatim es-Sicistânî (ö. 248/862), İbn Hişam (ö. 218/833, ünlü *Siret* müellifi), Ebû Nüvas (ö. 198/813), Cahiz (ö. 255/869), Ömer b. Şebbe (ö. 262/876) gibi dönemin Arap dili ve edebiyatına yön veren meşhur dilci ve ediplerin yetişmesini sağlamıştır.¹³

Eyyâmü'l-Arab, ensab ve ahbar alanlarıyla da ilgilenen Ebû Ubeyde, aynı zamanda güvenilir bir ravi ve birikimli bir tarihçidir.¹⁴ Bu yönüyle bir-

¹² Çağdaşları, Ebû Ubeyde'nin nahiv (gramer) bilgisinin eksik olduğunu söylese de eserleri üzerine yapılan mukayeseli çalışmalar bu yöndeki eleştirilerin pek haklı olmadığını ortaya koymuştur. Geniş bilgi için bkz. Musa b. Mustafa, "Nahvü Ebî Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ" *Mecelletü'd-dirâsâti'l-lügaviyye*, cilt 6, sayı 3 (1425/2004), s. 29-71.

¹³ Bkz. Taha el-el-, a.g.m., s. 276.

¹⁴ Ebû Ubeyde'nin hadisçiliğine yönelik bazı eleştiriler bulunsa da onun rivayette güvenilirliği konusunda hadis münekkitlerinin müttefik olduğu söylenebilir. Zira hadis münekkitleri Ebû Ubeyde'nin güvenilirliğine gölge düşürecek bir tenkitte bulunmamışlardır. Bkz. Abdurrahman b. Ebî Hatim Muhammed b. İdris et-Temîmî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Beyrut 1271/1952, VIII, 159; Ebû Hatim Muhammed b. Hibban et-Temîmî, *es-Sikât* (thk. Seyyid Şerefüddin Ahmed), Darü'l-fıkr, 1375/1975, IX, 196; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Beyrut Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, I, 371; a.mlf., *el-Muğni fi'z-zuafâ* (thk. Nureddin Itır), ts. II, 671.; a.mlf., *Mizanü'l-İ'tidal fi nakdi'r-ricâl* (Ali Muhammed Muavvid vd.), Beyrut 1995, VI, 483. Ayrıca ayrıntılı değerlendirme için bkz. Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, Beyrut 1404/1984, X, 221; Nisar Ahmed Faruqi, *Early Muslim Historiography*, Delhi 2009, s. 82.

Birçok kaynakta zikredildiğine göre Ebû Ubeyde hakkında söylenen en iğrenç iddia, onun lûtî olduğudur. Bu söylentiye, aynı zamanda öğrencisi olan ünlü şair Ebû Nüvas'ın şu şiirinin sebep olduğu anlaşılmaktadır:

Tanrı rahmet eylesin Lût'a ve kavmine

Allah için "âmin" de ey Ebû Ubeyde!

Bence sen de onların kalıntısının, kuşkusuz

Ergen olduğundan beri, şimdi yetmişini aşmış olsan da (bkz. Zehebî, *Siyer*, IX, 4)

Bazı kaynaklarda bu tür eğilimleri sebebiyle hiçbir hâkimin Ebû Ubeyde'nin şahitliğini kabul etmediği bilgisine de yer verilir (Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 241 vd.)

Kuşkusuz bu itham, Ebû Ubeyde hakkında güvenilir hadis münekkitleri, müfessirler ve ünlü dilcilerin hüsnü şahadetleriyle bağdaşmadığı gibi bizzat Ebû Nüvas'ın değişik mü-nasebetlerle Ebû Ubeyde hakkında söylediği övücü sözleriyle de uyumsuzdur. Zira, böyle bir töhmet onun güvenilirliğini kaybetmesi için yeter sebepti. Oysaki yukarıda işaret edilen kaynaklarda nakledildiğine göre, öğrencisi ve aynı zamanda muteber bir hadis

çok kültür alanı ve sosyal grupla ilgilenmiş, elde ettiği bilgi ve birikimi kitaplaştırarak sonraki nesillerin istifadesine sunmuştur.¹⁵ Arap şiirindeki selevleri Hammad b. Zeyd (ö. 179/795), İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819) ve Halef el-Ahmer'in (ö. 180/796) tersine, Ebû Ubeyde'nin Cahiliye dönemi ve İslamiyet'in ilk iki asrına ait dil, şiir, ensab ve örfle ilgili rivayetlerinin güvenilirliği konusunda kimse kuşku duymamıştır.¹⁶ Kendisine duyulan bu güven sebebiyledir ki zikredilen dönemlere ait şiir, eyyam ve ahbarın büyük bir kısmı onun çalışmaları sayesinde intikal etmiştir.¹⁷

Ünlü Mutezile bilgini ve Arap edebiyatçısı Cahiz: "Yeryüzünde ilimleri Ma'mer'den daha iyi bilen ne bir Haricî ne de Cemâî (Sünnî) vardır"¹⁸ derken Ebû Ubeyde'nin ulûm-i Arabiyyede ulaştığı ilmi seviyeye işaret ediyordu. Ebû'l-Abbas el-Müberra'de (ö. 286/899) göre de Ebû Ubeyde şiir, garib kelimeler, ahbar ve ensab sahasında muteber bir bilgindi.¹⁹ Şair Ebû Nüvas da edasının mükemmelliğine işaretlerle Esmâ'i'yi kafese tıkanmış bülbüle, ilminin genişliğine işaretlerle Ebû Ubeyde'yi de ilme abanmış deriye benzetmiştir.²⁰

Özellikle dil, kültür ve tarih bilgisinin genişliğine rağmen bazı biyografi kaynaklarında, Ebû Ubeyde'nin dili iyi kullanmadığı, mesela düzgün şiir okuyamadığı ve meramını düzgün ifade edemediği, ayrıca daha evvel de

münekkidi olan Ali b. Medîni, ayrıca Yahya b. Ma'in ve Dârekutni gibi hadis münekkitleri, onu, güvenilir bir ravi olarak tanıtır.

Öyle anlaşılıyor ki Ebû Ubeyde'ye yönelik bu itham, kişisel yaşantısı İslamî değerlerle pek bağdaşmayan; içki ve süflü zevklere düşkünlüğüyle bilinen, dinî değerleri pek umursamayan ve her türlü sapık ilişkide bulunduğu söylenen, maddî zevklere düşkünlüğü sebebiyle şiddetle eleştirilen ve belki ıslah olur düşüncesiyle devrin yöneticileri tarafından defalarca hapsedilen hicivci şair Ebû Nüvas'ın bir muzipliğidir. Aksi takdirde böyle bir isnat Ebû Ubeyde'nin tefsir, hadis ve dil gibi disiplinlerde etkisiz kalması ve rivayetlerine itibar edilmemesi için yeter sebep olurdu.

¹⁵ Faruqi, a.g.e., s. 80.

¹⁶ Mârûn Abbûd, *Edebü'l-Arab*, Beyrut 1960, s. 230-231.

¹⁷ Bkz. Tülücü, a.g.m., XXVII, 551. krş. Wilferd Madelung, "Abû Ubayda Ma'mar B. Al-Muthanna As A Historian" *Journal of Islamic Studies*, 3:1 (1992) pp.47-56; Abdülaziz Salim, *et-Tarih ve'l-Müerrihüne'l-Arab*, Mısır 1967, s. 50-51; Faruqi, a.g.e., s. 80-82; Abdülaziz ed-Dûri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs* (trc. Lawrence Conrad), Princeton: Princeton University, 1983. XXII, 55-57.

¹⁸ Cahiz, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî, *el-Beyân ve't-tebyîn* (thk. Fevzi Atvî), Beyrut ts. I, 183.

¹⁹ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 85.

²⁰ İbn Hallikân, a.g.e., s. 237.

işaret edildiği gibi, Kur'ân, Sünnet ve fıkah bilgisinin zayıf olduğu, hatta Kur'ân'ı ezberden düzgün okuyamadığı kaydedilir.²¹

C. Dönemin Dinî ve Siyasî Akımları

Ebû Ubeyde Emevîlerin son dönemleri (110-132) ile Abbasilerin ilk devirlerine; yani hicri ikinci asrın ikinci çeyreğinden üçüncü asrın başlarına kadarki döneme tanıklık etmiştir.

İslam'da ilk dinî ve siyasî ayrılıkların, imamet (devlet başkanlığı) meselesi üzerindeki tartışmalarla başladığı bilinmektedir. Hz. Ebû Bekir'in halifelik (imâmet) makamına seçilmesiyle neticelen hilafet müzakereleri, Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci döneminden sonra başlayan ve halifenin öldürülmesine kadar varan sosyal ve siyasal karışıklıklar, Hz. Osman'ın öldürülmesinin yol açtığı Cemel Vakası (36/656), Siffin Savaşı (37/657) ve Tahkim olayı, İslam toplumunun, birlik ve bütünlüğünü tehlikeye atmıştır. Müteakip dönemlerde, yaşanan bu olayların dindeki yerini tespit çabaları; iman, küfür, şirk, günah kavramları, Allah'ın birliği ve sıfatlarının mahiyeti, kaza-kader, insanın irade hürriyeti ve sorumluluğu vb. gibi meseleler etrafında yoğun kelimî tartışmalar yaşanmış, Müslümanlar arasında keskin yorum farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar, zamanla fikrî ve itikadî ayrılıklara dönüşerek ana gövdeyi temsil eden Ehl-i Sünnet dışında, Şia, Havaric, Cebriyye, Kaderiyye, Mürcie, Mücessime ve hicrî II. asrın başlarından itibaren de Mutezile adıyla bir takım dinî ve siyasî gruplaşmaların teşekkülüne yol açmıştır.²²

Ayrıca, Ömer b. Abdülaziz dönemi istisna edilirse, Emevîlerin genellikle Arap asabiyetini ön plana çıkararak bazı uygulamalarında "mevalî" denilen Arap olmayan unsurlara karşı ayrımcılık yapmaları²³, özellikle mevâlî eliyle yürütülen ilmî ve kültürel faaliyetlere kayıtsız kalmaları, bu gurubun içinden pek çok kimsenin halklar arasında eşitliliği ve sosyal adaleti savunan

²¹ Zehebi, *Siyer*, IX, 372.

²² Dinî ve siyasî amillerin mezheplerin çıkışındaki rolü için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, 11. bsk. İstanbul 2001, s. 7 vd.; Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, Damla Yayınevi/İstanbul, 5. bsk. ts. s. 20 vd.; Nasr Hamid Ebû Zeyd, *el-İtticâhü'l-akli fi't-tefsir; dirâse fi kadîyyeti'l-mecâz fi'l-Kur'ân inde'l-Mu'tezile*, Beyrut 1983, ss. 11-42.

²³ İsmail Yiğit, "Mevâlî" *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 424-426; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler" *DİA*, İstanbul 1988, I, 31.

Hariciler'e katılmasına, yine bu grup içinden Arapçılık karşıtı "Şuûbiyye" hareketinin ortaya çıkıp yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Özellikle Horasanlı unsurların desteğiyle iktidara gelen Abbasiler, ortaya çıkarken dile getirdikleri "Raşit halifeler devrini ihya" sloganını hayata geçirme gayreti içine girmişler, toplumdaki yabancı unsurlara yönelik ayrımcılık uygulamalarına son vermişler, ilme ve âlimlere saygı duyup destek olmuşlar, yabancı kültürlerle ait ilmî ve felsefi mirasın İslam dünyasına kazandırılması için yoğun bir tercüme faaliyeti başlatmışlar. Bununla beraber, başlangıçta halklar arasında eşitlik ve sosyal adalet gibi masum söylemlerle ortaya çıkan Şuûbiyye eğilimlerinin, bu dönemde yoğunlaşan Araplara yönelik menfi tavır ve söylemlerin de etkisiyle giderek tam bir Arap düşmanlığına dönüşmesine engel olamamışlardır.²⁴

Bu dönemde yabancı kültürlerle ait felsefi ve ilmî mirasın tercüme edilmesinin de etkisiyle Mu'tezile²⁵, Şi'a ve Hariciler gibi dinî ve siyâsî fırkaların faaliyetleri yoğunlaşmış; her fırka sistemini oluşturma yolunda ciddi zihinsel çabalar göstermiştir. Hicri ikinci asrın sonlarından itibaren artık mezhep taassubu ve fırkacılık düşüncesinin hem halk tabakaları hem de ilmî çevrelerde iyice yerleştiği; önceleri birbirleriyle sıkı münasebet içinde olan ve ilmî alış verişlerini sürdüren çevrelerin, artık kendi mezhep düşüncelerini savunmak için eserler kaleme almaya başladığı görülmektedir.

Hint/Sind, İran, Asya ve Afrika kökenli unsurları barındıran, farklı din, kültür ve medeniyetlerin buluşma noktası olan Basra, hicri ikinci asır ortalarından itibaren ilmî, fikrî ve edebî hayatın baş döndürücü biçimde canlandığı; ilmî ve edebî münazaraların yoğunlaştığı dini bilimlerin yanında felsefi ve tabii ilimlerin de hızla geliştiği önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmişti.²⁶

²⁴ Yiğit, a.g.m., s. 426.

²⁵ Hicri II. asrın başlarında Basra'da Vasil b. Ata tarafında kurulan Mutezile'nin inan sistemi yine aynı asırdaki temsilcilerinden Ebû'l-Hüzeyl Allâf'ın (135-231h.) *el-Usûlü'l-hamse*'siyle tamamlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Mu'tezile" *DİA*, İstanbul 2006, XXX, 393 vd.; İmad İsmail en-Naimî, "Neş'etü ilmi'l-kelem ve tatavvuruhü fi'l-Basra" *Mevsûatü'l-Basra'l-hadâriyye*, Basra 1990, s. 87 vd.

²⁶ Geniş bilgi için bkz. *Mevsûatü'l-Basra el-Hadâriyye: el-Mevsûatü'l-fikriyye*, Basra: Câmîatü'l-Basra el-Merkezü's-sekâfi 1990; Abdullah Bakır "Basra" *DİA*, İstanbul 1992, V, 110 vd.

İslam dünyasında sosyal çalkantıların yaşandığı ilk dönemlerdeki siyasî, fikrî ve dinî ayrılıkların firkalaşmaya dönüşerek sistemleştiği Emevîlerin son dönemleri ile (h. 110-132) Abbasilerin ilim ve kültür bakımından en parlak dönemlerine (h. 132-210) tanıklık eden Ebû Ubeyde, o geniş bilgi ve kültür birikimiyle elbette ki Basra ve civarında faaliyet gösteren dinî ve siyasî hareketleri görmezlikten gelemez, ilmî ve edebî çevrelerinde yapılan fikrî ve edebî münazaraların dışında kalamazdı. Her bilgin gibi Ebû Ubeyde'nin de etrafında yaşanan ilmî ve fikrî tartışmalara fiilen ya da fikren iştirak etmesi, gündemdeki konulara ilişkin tercihlerde bulunması, görüş ve düşüncelerini yansıtan bir takım söylem ve eğilimler edinmesi son derece tabiidir.

Kaynaklarda başta dil, tarih ve edebiyat olmak üzere pek çok kültür alanıyla ilgilenen, bunu doğal bir sonucu olarak muhtelif kültür ve düşünce çevreleriyle temas kurmak zorunda kalan Ebû Ubeyde'nin, dönemin etkin olan dinî ve siyasî akımların tesirinde kalıp ana çizgiyi temsil eden Sünnî anlayışın dışında bir takım eğilimleri benimsediği yönünde iddialar kaydedilmiştir. Bu iddiaların geçerlilik payı nedir? Ebû Ubeyde'nin dönemin dinî ve siyasî eğilimlerinden etkilenmesi, herhangi bir eğilimi körü körüne taklit ve müdafaa etmek anlamına mı gelmektedir? Yoksa bu, bilgi, akıl ve hür iradenin rehberliğinde yapılan bir tercih midir? Bundan sonraki bölümde bu soruların cevabını vermeye çalışacağız.

II. Ebû Ubeyde'nin Dinî ve Siyasî Eğilimlerine İlişkin İddialar ve Değerlendirmesi

Ebû Ubeyde'nin dinî, fikrî ve siyasî düşünceleriyle ilgili olarak muhtelif kaynaklarda, ileride ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, onun Haricî, Mutezilî ve/veya Şuûbî (Arap karşıtı ırkçı) eğilimlere sahip olduğu ileri sürülmüştür.

Emevîlerin son dönemlerinden itibaren idarecilerin aldığı sert tedbirler sonucunda Haricîlerin siyasî faaliyetlerinde ciddi bir gerilemenin olduğunu söylemek mümkün görünse de genel olarak zikri geçen bu üç akımın, Ebû Ubeyde'nin yaşadığı hicrî II. asırda faaliyetlerini bir şekilde sürdürdüğü; mensuplarının ilmî, siyasî ve içtimaî çevrelerde etkin faaliyetler yürüttükleri bir gerçektir. Ancak Ebû Ubeyde'nin bu akımlarla ilişkisinin mahiyeti

konusunda biyografi kaynaklarında bir takım genellemeler dışında açıklayıcı bilgiler bulunmamaktadır. Eserlerinin çoğu günümüze kadar ulaşmadığından, onun fikrî eğilimleriyle ilgili ileri sürülen bu iddialara kaynaklık eden eserlerinde yer alan görüşlerine muttali olmak da mümkün gözükmemektedir. Bu sebeple biz burada, çok yönlü bir bilgin olan Ebû Ubeyde'nin dinî ve fikrî eğilimleri hakkındaki bu iddiaları, kendisine aidiyetinde en ufak bir kuşku bulunmayan şaheseri niteliğindeki *Mecâzü'l-Kur'ân*'ına yansıttığı görüş ve düşünceleri çerçevesinde değerlendirmeye çalışacağız.

A. Haricî Olduğu İddiası

Ebû Ubeyde hakkında en sık dile getirilen iddia, onun Haricî olduğu; Haricîlerin de Sufriyye²⁷ veya İbaziyye²⁸ koluna mensup bulunduğu iddiasıdır. Bu konuda öğrencisi Ebû Hatim es-Sicistanî'den "Benim Sicistan Haricîlerinden olduğumu sanır, saygı gösterirdi" sözü nakledilir.²⁹ Yine öğrencileri arasında ismi geçen Câhiz, onun Haricîlerin Sufriyye koluna mensup olduğunu söyler.³⁰ Ebû Ubeyde hakkındaki bu değerlendirmeler, sonraki müelliflerce de aynen sürdürülür.³¹ Ayrıca, Yemâme ve Bahreyn Haricîleri ile ilgili eserleri³² de Ebû Ubeyde'nin Haricî eğilimler taşıdığına delil olarak gösterilir.

Biyografi kaynaklarında Ebû Ubeyde'nin genellikle mutlak olarak Haricî görüşleri savunduğu ifade edilirken, mezhepler tarihine dair bazı kaynaklarda onun Haricîlerin Sufriyye veya İbaziyye koluna mensup olduğu belirtilir. Bunun dışında tarihi kaynaklarda, Ebû Ubeyde'nin Haricîliğinin keyfiyeti hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmamaktadır. Bu yüzden Ebû Ubeyde'nin Haricîliğinin mahiyeti hakkında tatmin edici bir sonuca ulaşabilmek için mezhepler tarihine dair eserlere yansıdığı şekliyle Haricî fırka-

²⁷ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Hayevân* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Beyrut 1416/1996, III, 402.

²⁸ Yakut, *Mucemü'l-üdebâ*, V, 510.

²⁹ Zehebî, *Siyer*, IX, 447.

³⁰ Bk. *el-Hayevân*, III, 402.

³¹ Bkz. İbn Kuteybe, a.g.e., s. 543; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eşarî, *Mekâlâtü'l-İslâmiyyîn* (Hellmut Ritter), Beyrut ts. s. 120.

³² Sabri Türkmen, *Ebû Ubeyde ve Eseri "Mecâzü'l-Ku'ân"ın Dil Özellikleri* (Basılmamış doktora tezi), Selçuk Ün.Sos.Bil.Ens. Konya 2000, s. 38.

ların ortak görüşleri ve temel yöntemleri ile bunlardan özellikle Sufriyye ve İbaziyye'nin mümeyyiz vasıflarını göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Hakem olayıyla birlikte meşru otoriteye başkaldıran, isyancı bir hareket olarak ortaya çıkan Haricîler, iman tanımları (tasdik, ikrar ve amel), imamet anlayışları, büyük günah işleyeninin durumu (tekfir) ve tahkimi onaylayanlara bakışlarında (tekfir) ortak görüşleri savunurlar. Ayrıca Kur'an'ın mahlûkiyetini savunurlar.³³ Bu ortak görüşleriyle Ehl-i Sünnet'ten ayrılan Haricîlerin en büyük fırkasını teşkil eden Ezarika, uygulamayla ilgili emirleri yerine getirmeyen, yasaklardan kaçınmayan herkesi kâfir ve müşrik kabul eder, hatta daha da ileri giderek Haricî olmayan herkesi kâfir ve düşman ilan edip kendilerinden olmayan Müslümanların kadınlarını ve çocuklarını esir almayı veya öldürmeyi caiz görür.³⁴

Yine, Kur'an'ı yüceltme ve dinde sadece onu esas alma düşüncelerinin bir uzantısı olarak recm ve mestler üzerine meshi reddetme, her türlü hırsızlık için el kesme haddini omuzdan tatbik etme, hayız gören kadınlara namaz ve orucu farz görme gibi bazı uygulamalarıyla da Ehl-i sünnet'ten ayrılırlar.³⁵

Haricîlerin en önemli siyasi görüşleri ise adalet ilkesi ile bu ilkeyi uygulayacak olan Halifelik makamına dairdir. Onlara göre Halifelik makamına seçilecek kişide Arap olma gibi şartlar ileri sürmek geçerli değildir. Âdil, âlim ve zahid olması şartıyla köle ya da hür her Müslüman bu makama seçilebilir. Doğrudan ayrıldığı zaman azledilir ya da öldürülür. Bu anlayışlarına göre Haricîler, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in halifeliklerinin tamamını, Hz. Osman'ın Halifeliğinin ilk altı yılını ve Hz. Ali'nin tahkime kadarki halifelik dönemini meşru görürler.³⁶

Haricîlerin en ılımlı kollarından Sufriyye, muhaliflerinin kadınlarının ve çocuklarının öldürülmesini³⁷, İbaziyye ise gizlice öldürülmelerini caiz gör-

³³ Ahmed Muayta, *el-İslâmü'l-Havâricî*, Dımeşk 2006, s. 22-25.

³⁴ Bkz. Ethem Ruhî Fiğlalı, "Hariciler" *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 173.

³⁵ bkz. Adem Yerinde, *Ahkam Ayetlerinin Tefsirinde Sünnetin Yeri*, MÜSBE, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1997, s. 113-116.

³⁶ Bkz. Fiğlalı, a.g.m., s. 172.

³⁷ Bkz. Abdülkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhî Fiğlalı), Ankara 2001, s. 65.

mez.³⁸ İbaziyye ve Sufriyye kendileriyle aynı itikadı paylaştıkları halde meşru olmayan idareye karşı savaşmayanları (kaade) tekfir etmezler. Ayrıca evli zaniler için recm cezasını da kabul ederler.³⁹

Emevîlerin ilk dönemlerinde çeşitli isyan hareketlerine kalkışarak siyasi varlıklarını güçlü biçimde hissettiren Haricîler, Emevîlerin son dönemleri ile Abbasîlerin ilk dönemlerinde ufak çaplı isyan hareketlerine girişmişlerse de yöneticiler tarafından alınan sert tedbirler sebebiyle sonraki dönemlerde İbaziyye dışında hiçbir Haricî fırkası varlık gösterememiştir.⁴⁰ Haricîlerin en ılımlı fırkasını teşkil eden İbaziyye, Haricîlerin temel siyasî görüşlerini (imamet anlayışı) benimsemekle birlikte katı ve sert anlayışından vazgeçip siyasî otoritelerle ılımlı ilişkiler kurması, muhaliflerine karşı daha müsamahakâr davranması, ilme önem verip farklı fikirlere hoşgörü ve müsama-halı davranması sebebiyle günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir.⁴¹

Haricîlerin tefsir yöntemleri hakkında da, ortaya çıktıkları ilk yıllara kadar gidildiğinde şunlar söylenebilir: Genellikle bedevî Arap kabilelerinden teşekkül etmeleri sebebiyle Haricî fırkaları, tabiatlarındaki sertlik eğilimlerinin bir yansıması olarak Kur'an âyetlerini lafızca-zahirî bir anlayışla yorumlarlar. Dini nasları yorumlarken istedikleri esnekliği yakalayabilmek, böylece sert ve hoşgörüsüz fitrî eğilimlerine temel oluşturabilmek için tefsirde Sünnet'i dikkate almazlar. Kur'an'ın beyanı hükmünde olan Sünneti terk ederek sığ bir şekilde âyetlerin zahirine sarılırlar. Bu yöntemle benimzedikleri kuralların tatbikinde de son derece sert ve acımasız davranırlar.⁴²

Haricîlerin din yorumları hakkında yapılan bu ve benzer tasvirlerin daha ziyade ilk dönemlerdeki isyanları ve terörist eylemleriyle dikkati çeken aşırı kollarıyla ilgili olduğunu, gerek siyasi otoriteye gerekse muhaliflerine karşı ılımlı ve hoşgörülü yaklaşımlarıyla dikkati çeken İbazileri ise bundan istisna etmek gerektiğini belirtmeliyiz. Ayrıca mevcut kaynaklarına bakıldı-

³⁸ Bağdâdî, a.g.e., s. 74.)

³⁹ Bkz. Muayta, *el-İslâmü'l-Havâricî*, s. 27; İsmail Albayrak "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme" *Usul*, sayı 4, s. 7-38. Sakarya.

⁴⁰ Fiğlalı, "Hariciler" s. 172.

⁴¹ İbaziyyenin dinî ve siyasî görüşleri için bk. Ethem Ruhî Fiğlalı, "İbaziyye" *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 256-261.

⁴² Haricîlerin din yorumlarındaki usul ve yöntemleri hakkında geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 4(2001), 15-36.

ğında, İbâzîlerin hem tefsir yöntemleri hem de temel fikhî görüşleri bakımından Ehl-i Sünnet'ten pek farklı düşünmediği söylenebilir.⁴³

Biz burada önce Haricîliğin temel dinî ve siyasî görüşleri ve yorum yöntemlerini dikkate alarak Ebû Ubeyde'nin Haricîliğini tartışacağız. Ardından onun Haricîlerin Sufriyye veya İbaziyye koluna mensubiyeti ile ilgili bir değerlendirme yapacağız.

Herşeyden önce şunu belirtelim ki, Ebû Ubeyde'nin, şaheseri niteliğindeki *Mecâzü'l-Kur'ân*'ına yansıttığı görüş ve düşüncelerinin, yukarıda çizilen Haricî portresiyle uyuşması mümkün gözükmemektedir. Bu konuyla ilgili tespitlerimiz kısaca şöyledir:

1. Ebû Ubeyde'nin Mecaz Kavramını Kullanımı Bağlamında Haricîlerle Mukayesesi

Herşeyden önce şunu ifade edlim ki, edebî bir incelik ve zarıflığa işaret eden mecaz tabirinin, kaba ve sert tabiatlı Haricîlik zihniyetinde yeri olmaz.

Ebû Ubeyde, Kur'ân çalışmalarında mecaz tabirini ilk defa kullanan alim olması⁴⁴ ve filolojik yorumlarında mecazî vurgularıyla dikkati çekmektedir. O, her ne kadar mecazî Câhiz'le kavramsal bir çerçeveye oturan, İbn Kuteybe'yle billurlaşan⁴⁵ “Sözün bir karine veya alaka dolayısıyla hakiki/sözlük anlamı dışında bir manada kullanılması” anlamını ifade eden teknik manasıyla kullanmasa da⁴⁶ ona göre mecaz, hem kelimenin etimolojik, morfolojik ve sentaks özelliklerini hem de ihtisar, izmar, hazif, tekrar, te'kit, istiâre, teşbih, temsil, teşhis ve teşhis/intâk, kinâye, takdim ve te'hir vb. gibi edebî sanatları, kısaca Arap dilinin her türlü kullanım özellikleri,

üslup ve ifade çeşitlerini içine alan, ayrıca filolojik izahları da kapsayacak şekilde tefsir ve te'vil anlamını içeren geniş bir kapsama sahiptir.⁴⁷

İleride Mu'tezilî olduğu yöndeki iddianın ele alındığı bahiste de geniş biçimde ele alınacağı gibi, Ebû Ubeyde, dilin kullanım özelliklerinden istifade ederek müteşabih âyetleri yorumlar, eserine mecaz ismini verip mecaz-ı akli, mecaz-ı mürsel, istiâre, teşbih, temsil, kinâye, icâz, idnab, hazf, takdim ve te'hir gibi pek çok mecazî kullanım ve ifade çeşidini örnekleriyle izah eder. Hatta onun *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, bazı çağdaş araştırmacılara göre, Arap belagatinin sistemleşme yolunda attığı adımların ilk örneğini temsil eder.⁴⁸ Kur'ân'ın filolojik yorumlarına dair kaleme aldığı esertine “Mecaz” ismini veren Ebû Ubeyde gibi dilin bütün sanatsal inceliklerine vakıf edebî bir şahsiyet için, ciddi gerekçeler gösterilmeden yapılan ve nasların zahiri anlamlarının esas alınıp tefsir ve tevilden uzak durulan Haricîlik nitelemesi pek doğru olmasa gerektir.

2. Yorum Yöntemi Bakımından Haricîlerle Mukayesesi

Çoğunluğu, derin ilmî ve akli teviller yapabilecek idrak ve melekedeki yoksun bedevî Arap kabilelerinden oluşan, dinî düşüncelerini genellikle sertlik temayülü içinde nasların zahirine dayandıran Haricîlerin bu lafızcî-zâhirî yorum yöntemlerinin aksine Ebû Ubeyde, Arap dili ve grameri, zengin üslup çeşitleri ve henüz tebellür etmeye başlayan edebî sanatları filolojik yorumlarında ustaca kullanır. Bölgedeki Arap kabilelerinden öğrendiği zengin lügat bilgisi sayesinde, âyetleri henüz gelişip sistemlerini kurma aşamasında bulunan Basra ve Kufe dil okullarının kurallarına bağlı kalmaksızın daha serbest bir anlayışla tahlil ve tefsir eder⁴⁹, Arap dilindeki geniş birikimi, dil zevki ve özgür akli melekesine dayanarak içtihat ve kıyas-

⁴³ Müfessirlerin Haricîlik algılamasının değerlendirilmesi için bk. Albayrak, a.g.m.

⁴⁴ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim el-Harrânî, *Dekaikü't-tefsir* (thk. Muhammed Seyyid) Dimeşk 1404, II, 189.

⁴⁵ Türkmen, a.g.t., s.74. Ayrıca bkz. Mahmoud M. Ayoub, “Literary Exegesis of the Qur'an: The Case of al-Sharif al-Radi”, *Literary Structure of Religious Meaning in the Qur'an*, Curzon 2000, s. 296.

⁴⁶ Ebû Ubeyde terim anlamına uygun düşen mecazî yorumlar da yapar. Mesela “ölüden diriyi çıkarırız” (Al-i İmran 3/27) âyetinde geçen ölü ile diri lafzından maksadı “temiz ile pis, Müslüman ile kafir” olarak yorumlar. Bkz. *Mecâz*, I, 90. ayrıca bkz. *Mecâz*, I, 336.

⁴⁷ Ebû Zeyd, a.g.e., s. 116; krş. Abdüsettar Hamid, a.g.m., s. 32. Kur'ân çalışmalarında teknik anlamda mecazî ilk kullanan kişi ise *Talhisü'l-beyan fi Mecâzü'l-Kur'ân*'ında Şerif er-Radî olmuştur. Bkz. Mahmoud M. Ayoub, a.g.m., s. 296. Ebû Ubeyde'ye göre Mecâz kavramı için ayrıca bkz. Nasr Ebû Zeyd, a.g.e., s. 99-102; Muhammed Fazıl, a.g.m., s. 263-265; Kamal Abu-Deeb, a.g.m., ss.311-316.

⁴⁸ Muhammed el-Hacevî, “Mecâzü'l-Kur'ân li Ebû Ubeyde” *Afâkî's-sekâfeti ve't-türâs*, VIII (1415/1995) s. 87; Hasan Abbas Nasrullah, “vilâdetü ulûmî'l-belâğa”, *el-Fikrû'l-Arabî*, XLVII (1987) s. 139; krş. Kusay Salim Ulvan, “ed-Dirasâtü'l-belâğîyye fi'l-Basra” *Mevsûatü'l-Basra'l-hadâriyye*, Bağdat 1989, s. 320; Muvaffak es-Serrâc, a.g.m., s. 39-40;

⁴⁹ Sezgin, Mukaddime, s. 19; Muvaffak es-Serrâc, a.g.m., s. 35.

la⁵⁰ dili en geniş biçimde kullanmaya çalışır.⁵¹ Bununla beraber manayı anlamaya yardımcı olacağı düşüncesiyle çok kere sarf (morfoloji), nahiv (sentaks) ve iştikak (etimoloji) kurallarını da dikkate alır.

Ebû Ubeyde'nin filolojik yorumlarındaki kendine mahsus özgün yöntemine ışık tutması bakımından şu olay dikkate değerdir: Öğrencisi Ebû Amr el-Cirmî, ısrarla Ebû Ubeyde'ye, fakihlerin görüşlerine ters düşen izahlarını nereden aldığını sorar. O da bir gün dayanmayıp “Bu, topuklarına bevleden bedevilerin tefsiridir. İster kabul et, ister reddet” diye tepki gösterir.⁵²

Ebû Ubeyde Kur'an'ın Arap diliyle indiği ve ondaki her kelimenin Arapça bir kökeni bulunduğu görüşünü şiddetle savunur.⁵³ Bu yüzden filolojik izahlarında sıklıkla Arap dili ve edebiyatı için paha biçilmez bir divan oluşturan şiir ve nesre başvurur.⁵⁴ Ayrıca Abdülkahir el-Cürcanî (ö. 471/1079) eliyle tebellür eden belagat ilminin beyan ve meanî dallarının ilk nüvelerini oluşturan mecaz, hakikat, mesel, teşbih, temsil, kinaye, hazif vb. edebi türlere de metnin müsaade ettiği ölçüde işaret eder.⁵⁵

Ebû Ubeyde, filolojik izahlarında öncelikle Kur'an'ın bütünlüğünü gözetir.⁵⁶ Özellikle uygulamaya dönük ahkâm âyetlerinin tefsirinde, Kur'an'la belirlenen şerî anlamlara riayet eder, şerî içerik kazanmış lafızları literal bir yaklaşımla yorumlama cihetine gitmez. Aynı yaklaşımla gerektiğinde, özellikle de kıraat farklılıkları ve çok anlamlılıktan (müşterek) kaynaklanan birden fazla yorum ihtimali ve ayrıca lafızların şerî anlamları söz konusu olduğunda Sünnetle de istişhat eder, bu gibi durumlarda daima Sünnet'in belirleyici rolünü dikkate alır.⁵⁷ Mesela liân âyetinde⁵⁸ geçen “azâb” kelime-

⁵⁰ Ebû Ubeyde, *Kitabü'l-Hayl* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmed), nâşirin mukaddimesi, s. 27.

⁵¹ Musa b. Mustafa el-Abidân, a.g.m., s. 47.

⁵² Savî el-Cüveynî, a.g.e., s. 83-84.

⁵³ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 17 vd.

⁵⁴ Atasözleri için bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II, 168, II, 252.

⁵⁵ Bu konuda verilebilecek örneklerin değerlendirmesi için bkz. Abdüsettar Hamid, “Devrül-Basra fi tatavvuri't-tefsir fi'l-karneyni's-sâni ve's-sâlisi'l-hicriyyeyn” *Mevsûatü'l-Basra el-Hadâriyye*, Basra 1989, s. 36-38.

⁵⁶ Örnekler için bkz. Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 108, 146, 155, 213, 215, 240-241, 244, 272, 273, 279, II, 26, 41, 57, 58, 77, 95, 103, 231, 233, 345, 247, 284.

⁵⁷ Örnekler için bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 57, 64, 77, 100, 124, 130, 150, 259, 379, 369; II, 65, 77, 91, 122 ilh.

⁵⁸ en-Nür, 24/8.

sini, “recm” olarak izah etmesi, bu konuda verilebilecek en belirgin örnektir.⁵⁹

Ebû Ubeyde'nin filolojik izahlarında en sık müracaat ettiği kaynak ise kuşkusuz eski Arap şiiridir. Yeri geldikçe Arap edebiyatının nesir türüne ait özlü sözler, deyimler ve atasözlerine (emsal) de müracaat ettiği olur.⁶⁰ Yine, anlamı doğru tespit edebilmek için gerekirse sahip olduğu geniş tarih ve coğrafya bilgisini kullanarak⁶¹ âyetin tarihsel arka planını belirtir.⁶²

Sonuç olarak Ebû Ubeyde'nin filolojik tefsir kaynaklarını Kur'an, Sünnet, Arap dili ve edebiyatı ve bir de tarihî bilgiler olarak özetleyebiliriz ki bunlar hiçbir müfessirin müstağni kalamayacağı temel tefsir kaynaklarıdır.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız şekilde filolojik yorumlarında esnek bir yaklaşım sergileyen Ebû Ubeyde'nin, tarihi kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre nasların zahiri anlamlarını esas alıp Kur'an'ın bütünlüğünü dikkate almayan, kuşkuyla baktığı Sünnet'e karşı çekingen davranan, kelimelerin bağlam ve tarihi arka planıyla ilgilenmeyen, bu yüzden tek bir yorumda ısrar edip farklı görüşlere kapıları kapatan Haricilik zihniyetiyle bir ilgisi olamaz.

3. Hz. Ali'nin Fazilet ve Değerine İşaret Eden Rivayetler Kullanması

Haricîlerin tahkimden sonra “Hüküm ancak Allah'a aittir” sloganıyla esasen dönemin meşru halifesi Hz. Ali'ye karşı siyasi-isyancı bir hareket olarak ortaya çıktığı, Hz. Ali de dâhil, tahkimi kabul edenleri tekfir ettikleri, Hz. Ali'nin bundan sonraki halifelik yıllarının gerek nazarî gerekse fiilî olarak Haricîlerle mücadele etmekle geçtiği ve sonunda yine bir Haricî (İbn Mülcem) eliyle şehit edildiği bilinmektedir. Bu nedenle Haricîlerin Hz. Ali'yi övücü ve yüceltici sözler sarf etmeleri ya da bunlara eserlerinde yer vermeleri mantıklı gözükmemektedir. Oysaki Ebû Ubeyde, “mevâlî”⁶³ ke-

⁵⁹ Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II, 63. Ayrıca bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 155.

⁶⁰ Örnekler için bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 23, 83, 104, 157, 181, 282, 303, 367, 415; II, 4, 120, 276.

⁶¹ *Mecâz*'ında bir yerde Kufe bölgesinde bulunan Kisra hendeğinden bahseder ve tarihî olaylardaki genel usulünün aksine bu yerin tarihteki serencamını uzun uzun anlatır. Bkz. *Mecâz*, I, 306.

⁶² Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 259, 375; II, 214.

⁶³ en-Nisâ 4/33.

limesinin şer'î anlamını belirttikten sonra “mevlânın” ayrıca “dost” anlamına da geldiğini ifade eder ve şahit olarak da “Allahım! Ben kimin dostuy-sam (mevlâ), Ali de onun dostudur. ...” hadisini zikreder.⁶⁴ Bu hadisin, Şiî çevrelerce Hz. Ali'nin imametine delil olarak kullanıldığı dikkate alınırsa⁶⁵, Ebû Ubeyde'nin, yaygın tanımıyla Haricî olamayacağı anlaşılır.⁶⁶

4. Haricîlerin Genel Yaklaşımlarının Tersine Ebû Ubeyde'nin Lafızların Şer'î Anlamlarını İzah Ederken Sünnet'i Dikkate Aması

Ebû Ubeyde'nin filolojik izahlarında dini muhteva kazanmış sözcüklerin şer'î anlamlarına titizlikle riayet ettiği görülür. Mesela “muhsan”⁶⁷ sözcüğünü, sözlükte esasen “iffetli” anlamına gelmesine rağmen⁶⁸ şer'î anlamı gözeterek bir yerde “evli kadınlar” diye açıklar.⁶⁹ Yine, kıraat farklılıkları veya lafzın müşterek oluşundan kaynaklanan çok anlamlılık durumunda da Ebû Ubeyde, Sünnet'te belirlenen anlamları tercih eder.⁷⁰ Mesela, Abdestte çıplak ayakların yıkanması bütün Sünnî mezheplere göre farzdır. Ebû Ubeyde'ye göre de öyledir. İmâmiyye-Şiâsî ise abdest âyetinde⁷¹ “وأرجلكم (ayaklar)” lafzını, mecrûr okunuşu esas alarak en yakın olan “başlarınızı mesh edin” cümlesine atfederek ayakların da baş gibi mesh edilmesi gerektiğini söyler.⁷² Ebû Ubeyde bu meseleyle ilgili farklı yorumlara vakıf olmalı ki söz konusu lafzın hem mensûb hem de mücâveret kuralına uygun olan mecrûr okunuşuna göre ayakların yıkanması gerektiğini belirtir. Sonra “Çünkü ayakları yıkama emri esasen Sünnet'le sabittir” diyerek⁷³ şer'î konularda Kur'ân gibi sahih Sünnet'in de belirleyici olduğuna dikkati çeker.

Yine, Kur'ân'da yer almadığı için recmi reddeden Hâricîlerin genel görüşlerinin aksine Ebû Ubeyde, liân âyetlerinde⁷⁴ geçen ve evli eşlerin işledi-

⁶⁴ I, 124. Başka örnekler için bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 259, 379; II, 77, 91, 122, 179, 224.

⁶⁵ Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-gayb*, Beyrut 1421/2000, XXIX, 199.

⁶⁶ Ebû Ubeyde'nin bundan başka ayrıca Şia literatürüne ait bazı belgeleri de naklettiğine dair bk. Madelung, a.g.m., s. 50-51.

⁶⁷ en-Nisa 4/23.

⁶⁸ Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “hsn” md. Beyrut: Dâru Sâdır ts.

⁶⁹ Bkz. *Mecâz*, I, 122, 154. ayrıca bkz. *Mecâz*, (şer'î tezkiye) I, 151, (mehir) I, 154

⁷⁰ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 155.

⁷¹ el-Mâide 5/6.

⁷² Bkz. Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, XI, 127.

⁷³ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 155.

⁷⁴ en-Nûr 24/8-9.

ği zina suçunun cezasını ifade eden (العذاب) kelimesini, Sünnet'i esas alarak recim (taşlanarak öldürme) olarak açıklar.⁷⁵ Oysaki sözlükte “azâb” kelimesi, mutlak olarak “cezalandırma” anlamına gelir.⁷⁶

5. Kur'ân Bilgisi Bakımından Haricîlerle Mukayesesi

Haricîler ibadete düşkünlük ve devamlı Kur'ân okuma gibi erdemleriyle bilinmektedir.⁷⁷ Kur'ân'la bu denli meşguliyeti olanların en azından onun hıfz ve kıraatinde de mahir olmaları beklenir. Oysaki biyografisi verilirken de işaret edildiği gibi, kaynaklarda Ebû Ubeyde'nin Kur'ân'ı hıfz ve kıraatte zayıf olduğu ifade edilir.

Bunlardan başka, ileride Mutezilî görüşlerle ilgisi bağlamında ele alınacak olan teşbih, cebr ve kaderle ilgili müteşâbih âyetlere getirdiği yorumlarıyla da Ebû Ubeyde, Haricîlerin lafızcı-zahirî yaklaşımlarından uzak olduğu görülmektedir. Dahası, Ebû Ubeyde, Haricîlerin bazı sapkınlıkları ve aşırılıklarını bir şiirle kınar:

“Sapkın Hariciler, Rabbin kulları yanına vararak dediler ki:
Sizin kanlarınız bize helaldir.”⁷⁸

Buraya kadar zikredilenler, Ebû Ubeyde'nin genel anlamda Haricî zihniyetle, Haricî din yorumu ve tefsir yöntemiyle bir ilgisinin bulunmadığını ortaya koymak için bizce yeterli görünmektedir. Bu durumda temel bazı yaklaşımlarında Haricîlerden ayrılan ve Haricîlerin en ılımlı kollarını temsil eden Sufriyye ve günümüze kadar varlığını devam ettiren İbâziyye'ye mensubiyeti söylenebilir mi? Çağdaş İbâziyye kaynaklarında yansıtıldığı şekliyle İbâziyye ile Ehl-i Sünnet arasında ancak içtihat farklılığı diyebileceğimiz görüş ayrılıklarından bahsedilebilir. Ayrıca hicri II. asırda Basra'da varlığını devam ettiren Haricî akım da, silahlı mücadeleyi inanç esaslarının bir parçası olarak görmeyen İbâziyye'dir. Hatta bir ara yine Basralı olan hocalarından Halil b. Ahmed'in de Haricîlerin İbâziyye (veya Sufriyye) koluna intisap ettiği, fakat daha sonra o dönemdeki şekliyle Sünnî akideye

⁷⁵ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II, 63. Ayrıca bkz. *Mecâz*, I, 124.

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* “azb” md.

⁷⁷ Azmi M.S. Esâlihî-Mustafa Öz, “Haricîler: Kültür ve Edebiyat” *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 175.

⁷⁸ Bkz. *Mecâz*, II, 74.

döndüğü belirtilir.⁷⁹ Bununla beraber *Mecâz*'ında yansıttığı görüş ve düşünceleri, Şiâ hareketine yaklaşımı, tefsir yöntemi, ayrıca sonraki dönem dilciler ve müfessirler üzerindeki olumlu etkileri karşısında Ebû Ubeyde'yi, daha sonra Ehl-i Sünnet adını alacak olan ana gövdeyi temsil eden Sünnî akımın dışında herhangi bir grupla özdeşleştirilmeyi gerektirecek güçlü karinelerin bulunmadığını söylemeliyiz.

Peki, bu durumda Ebû Ubeyde'nin çağdaşları tarafından Haricî eğilimlere sahip olmakla itham edilmesinin sebepleri ne olabilir? Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuda şu muhtemel sebeplerden bahsedilebilir:

1. Ebû Ubeyde, dil selikaları ve fesahat kabiliyetlerinin bozulmadığına inandığı Kuzey Arabistan bedevilerinden Arap dili ve gramerine dair malzeme toplayabilmek için onlarla temas halinde olmuştur.⁸⁰ Bu bazen onun, çoğunlukla Arap bedevilerinden oluştuğu belirtilen Haricî unsurlarla da ilişki kurmasını gerektirmiştir. Haricîlerin kendilerinden olmayan Müslümanlara karşı sert ve acımasız olduklarını bildiğinden, "takiyye" ilkesini kullanarak güven içinde istediğini elde edebilmek için onlarla birlikte olduğu zaman kendisini gizleme ihtiyacı duymuş olabilir. Nitekim Mu'tezile mezhebinin kurucusu Vasil b. Ata'nın da bir keresinde bu yöntemi kullanarak Haricîlerden canını zor kurtardığı söylenir.⁸¹

Muhtemeldir ki Ebû Ubeyde'nin, kendisiyle ilgili olarak bazı çevrelerde dolaşan Haricîlik söylentilerinden haberi vardı ve biraz da mizahsen karakteriyle bunlara gülüp geçiyor, cevap verme gereği dahi duymuyordu.

2. Siyasî iktidarın Haricî fırkalara karşı aldığı sert önlemler ve uyguladığı siyasî baskılar sebebiyle bir tür mağduriyet yaşayan bu gruplardan özellikle Basra ve civarında etkin olan ve otoriteye karşı başkaldırıcı imanın şartı görmeyip kendilerinden olmayan Müslümanlara karşı daha ılımlı tavır benimseyen İbaziyye (veya Sufriyye) taraftarlarına karşı sempati duymuş olabilir. Zira, Abbasîlerin özellikle ilk dönemindeki baskılar sebebiyle devrin yüksek bilim ve düşünce düzeyine, zarif kültürüne ters düşmesine rağmen, yukarıda işaret ettiğimiz gibi hocalarından Ahmed b. Halil'in de ara-

⁷⁹ Bk. Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 309.

⁸⁰ Ebû Ubeyde'nin bedevî kaynakları için bk. Tahâ el-Hâcirî, a.g.m., s. 280-281. Ayrıca Ebû Ubeyde'nin bazı Haricî bilgi kaynakları için bk. Madelung, a.g.m., s. 49.

⁸¹ Bkz. Azmi M.S. Esâlihî-Mustafa Öz, a.g.m., s. 176

larında bulunduğu birçok edip ve âlimin Haricî düşüncelerini benimsediği söylenir.⁸²

3. Ebû Ubeyde, Haricîliği bütün bir düşünce sistemi olarak benimsemek için özellikle İslam'ın ruhuyla bağdaşan bazı siyasî görüşlerine katılmış olabilir. Aristokratik bir devlet idaresinde özellikle Halife'nin Kureyşiliği ve Arap ırkının ayrıcalığını reddedip bir bakıma demokratik düzenin temel esası gibi görülen eşitlikçi sosyal adalet anlayışlarında Haricîlerin görüşlerini paylaşmış ve bu görüşünü de açıkça ifade etmekten çekinmemiş olabilir.⁸³ Eşitlikçi sosyal adalet, esasen İslam'ın temel kaynaklarında açıkça ifade edilen bir sosyal devlet ilkesidir.⁸⁴ Bununla beraber Halifenin Kureyşiliği ve otoriteye mutlak itaat gibi görüşlerin savunulduğu ve mevâlî karşısında Arap ırkının yüceltildiği ilk dönemlerde Haricîler, bu temel ilkeyi yüksek sesle dile getirmeleri, bunu sloganlaştırarak siyasî propagandalarının temel argümanı yapmaları, bu yüzden de adlarının onunla özdeşleşmesiyle dikkati çekiyorlardı. Nitekim ırkları yüzünden toplumda haksız muameleyle maruz kalıp mağduriyet yaşayan pek çok mevalinin, sırf eşitliği ve sosyal adaleti savunduğu için Haricîlerin safına katıldığı belirtilir.⁸⁵ Dolayısıyla, yöneticilere yakın duran bazı hasımları tarafından, çeşitli platformlarda eşitlik ve sosyal adalet ilkelerine dair görüşlerini yüksek sesle dile getiren Ebû Ubeyde ile Haricîlik arasında organik bir bağ kurulmaya çalışılmış olabilir.⁸⁶

4. Entelektüel rekabetin egemen olduğu bir ortamda hasımları, Emevîlerin son dönemleri ile Abbasîlerin ilk dönemlerinde üzerlerindeki

⁸² Azmi M.S. Esâlihî-Mustafa Öz, a.g.m., s. 175.

⁸³ Nitekim Ebû Ubeyde'nin hocası Ebû Amr b. Alâ da bazı konulardaki açık görüşlülüğü sebebiyle devlet adamlarına yaranamamıştır. Bk. Tayyar Altıkulaç "Ebû Amr b. Alâ", *DİA*, İstanbul 1994, X, 95.

⁸⁴ Bk. El-Hucurât 49/13; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 411.

⁸⁵ Muayta, a.g.e., s. 57. Ebû Ubeyde'nin Haricîliğini savunan çağdaş araştırmacılardan Tahâ el-Hâcirî, onun Şuûbî olduğu iddiasını red sadedinde Haricîlerle Şuûbîlerin ortak paydasını oluşturan "halklar arasında eşitlik" düşüncesine dikkati çeker. Bkz. Tahâ el-Hâcirî, a.g.m., s. 286.

⁸⁶ Nitekim Ebû Hanife de Emevîlerin Ehl-i Beyt'e karşı tutumunun sertleştiği yıllarda Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/739) başlattığı ayaklanmayı desteklemişti. Yine Ehl-i Beyt'ten olan Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın oğulları Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile İbrahim'in Abbasîlere karşı ayaklanmaları üzerine öldürülmelerinden sonra Abbasî hilafetine karşı da açıkça tavır almıştı. Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA*, İstanbul 1994, X, 133. Bu tutumları sebebiyle Ebû Hanife'nin Şiilikle itham edildiği söylenir.

devlet baskılarının artması sonucu siyasî arenadan tamamen silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalan ve ilmî çevrelerde de dini görüşleri sebebiyle şiddetli tenkitlerin hedefi haline gelen isyancı grup Haricilerle bazı görüşleri ve ilişkileri nedeniyle Ebû Ubeyde arasında organik bir bağ kurarak onu bu rekabette saf dışı bırakmayı amaçlamış olabilirler.

5. Bir kültür tarihçisi olarak Ebû Ubeyde'nin (mesela, Bahreyn ve Yemâme haricileri gibi) sosyo-siyasal bir grup olarak dikkati çeken bazı isyancı Haricî grupların düşünce ve davranış normlarını tespit ve takyit için muhtelif kaynaklardan bilgi toplamaya çalışması, bazı zihinlerde onun Haricilik düşüncesine sempati duyduğu şeklinde bir intiba uyandırmış olabilir. Nitekim Ebû Hatim es-Sicistânî'nin "Beni Sicistan haricilerinden sanır, saygı gösterirdi" sözleri, böyle bir ihtimali ima etmektedir. Ancak bu noktada genellikle Ebû Ubeyde'nin Arap, İran, Türk kültürleri yanında özel olarak Hariciliğin aksülameli olan Şîu kültürüyle de ilgilendiği, hatta bu konuda "Kitabü Muhammed ve İbrahim ibney Abdillâh b. Hasan b. Hüseyin" adıyla bir de kitap yazdığı dikkate alınmaz.⁸⁷

Buraya kadar anlatılanlardan şu sonucu çıkarabiliriz: Çok yönlü bir bilgin olan Ebû Ubeyde, Haricî hareketiyle ilgilenmiş, özellikle Arap dili alanında veri toplayabilmek için gerektiğinde Haricî unsurlarla da temas kurmuş, onların düşünce ve davranış sistemleri hakkında bilgi edinmiş, dinî ve siyasî görüşlerinden onayladıkları ve onaylamadıkları olmuştur. Bunu yaparken de kendine mahsus içtihat yöntemiyle o dönemdeki şekliyle Ehl-i Sünnet'in fikhî ve itikâdî görüşlerinden keskin biçimde saptığını gösteren herhangi bir söylem ya da davranış içine girmemiştir. Donuç olarak Ebû Ubeyde'nin düşünce sistemi olarak Hariciliği benimseyip savunduğunu gösteren kayda değer karineler bulunmamasına karşın, onun gerek amelde gerekse itikatta Ehl-i Sünnet çizgisini muhafaza ettiğini gösteren pek çok delil ve karine mevcuttur.

B. Şuubî Olduğu İddiası

Ebû Ubeyde'nin siyasî eğilimleri ile ilgili olarak dile getirilen iddialardan biri de, onun Şuubî olduğu iddiasıdır. Bu iddianın temelinde, esasen, Ebû

Ubeyde'nin etnik kökeni ve kendisi için biçilen sosyal statünün yattığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda, Ebû Ubeyde'nin etnik kökeni itibariyle Farisî olduğuna işaret edilmişti. Bu konuda yapılan çağdaş araştırmalar, onun Türkmen unsurunun egemen olduğu Hazar bölgesinden bir aileye de mensup olabileceğini ortaya koymuştur. Nitekim Tahâ el-Hâcirî, tarihi kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle Ebû Ubeyde'nin köken itibariyle Farisî değil, Hazar asıllı olması gerektiğini söylemektedir.⁸⁸

Ailesinin ne zaman Basra'ya getirildiği tam olarak bilinmese de Azerbaycan-Ermenistan ya da Horasan bölgelerinde yapılan savaşlar sırasında esir edilip Basra'ya getirildikleri, daha sonra azat edilerek hürriyetlerine kavuşturuldukları söylenebilir. Nitekim Ebû Ubeyde'nin, et-Teymî nisbesi onun Kureyş kabilesinin Teym oğulları kolunun "Mevlâ (azatlısı)" sı olmasından ileri gelmektedir. Bu durumda Ebû Ubeyde'nin etnik köken itibariyle Farisî ya da Hazarî, sosyal grup olarak da Arap olmayan unsurları ifade eden "mevâlî"den olduğu söylenebilir.

Arap asabiyetinin ön plana çıkarıldığı Emeviler döneminde Mevâlî'ye yönelik ayrımcılık politikaları güdüldüğü, özellikle yöneticiler, kabile liderleri, bedevilerce "Mevalî'nin" hor görüldüğü bir gerçektir.⁸⁹

Hicri II. asır Şuubîlerinin en ateşli temsilcilerinden olan Allân eş-Şuubî (ö. 218/833), Ebû Ubeyde'nin Farisî kökenine işaret ederek⁹⁰ onun Şuubîye taraftarı olduğunu ima etmeye çalışır. Bunun yanı sıra bir de Arapların kusurlarını anlatan ve neseplerini karalayan eserler (Mesâlibü'l-Arab) kaleme alması⁹¹, onun, Emevîlerin ırkçı politikalarına tepki olarak Arap olmayan unsurlarca başlatılan ve giderek tam bir Arap düşmanlığına dönüşen Şuubîye hareketi yanlısı olmakla itham edilmesine sebep olmuştur. Fakat Farisî ya da Hazarî kökenli olması, Arap kültür tarihi çerçevesinde bazı Arap kabilelerinin kusurlarını, ayrıca Farisîlerin faziletlerini anlatan kitaplar kaleme alması, etnik kökeniyle bağlantılı olarak "mevâlî"den

⁸⁸ Bkz. Tahâ el-Hâcirî, a.g.m., s. 282-286.

⁸⁹ Bk. Ahmet Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut 1351/1933, I, 28.

⁹⁰ Bkz. İbn Nedim, *Fihrist*, s. 79.

⁹¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât*, III, 280; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., V, 510.

⁸⁷ Bu konuda geniş tetkik için bkz. Madelung, a.g.m. s. 50.

olması Ebû Ubeyde'nin özellikle Araplara karşı aşırı ırkçı söylemlere sahip olan Şuûbiyye hareketi yanlısı olduğunu gösterir mi?

Her şeyden önce etnik kökeninde tam bir netlik bulunmadığından Ebû Ubeyde'nin özellikle Farişi unsurlar tarafından sürdürülen ve ilk dönemlerdeki eşitlik ve sosyal adalet gibi masum taleplerinden uzaklaşarak tam bir Arap karşıtlığına dönüşen aşırı Şuûbiyye hareketi yanlısı olduğu söylenemez. Ayrıca ilmî muhiti; hocaları ve öğrencileri, çağdaşları ve sonraki dönem bilginler üzerinde bıraktığı olumlu etkiler dikkate alındığında da Ebû Ubeyde'nin böyle bir hareketin gönüllü destekçisi olduğu söylenemez.

Kaldı ki Ebû Ubeyde hakkında en çok dile getirilen iddia onun Haricî olduğu yönündedir. Haricilikle Farişiliğin bir arada bulunması imkânsız olmasa bile güç görünmektedir. Çünkü bir Farişi için Ehl-i Sünnet dışında tercih edilebilecek ilk akım Şiilik olabilirdi.⁹²

Diğer yandan, Horasanlı mevalinin büyük desteğiyle iktidara gelen Abbasiler döneminde "Mevâlî"nin ikinci sınıf insan muamelesi gördüğü de söylenemez. Aksine bu dönemde mevali, Araplarla eşit haklara sahip olmuşlar, hatta vezirlik gibi idari görevler dahi alarak siyasi ve sosyal statülerini güçlendirmişlerdir.⁹³ Ayrıca Emevîler döneminde de Abbâsiler döneminde de ilmî ve dinî çevrelerde herhangi bir ırk ayırımı ya da ırk esaslı bir taassup söz konusu değildi.⁹⁴ Nitekim ilk dönemlerde ırk ayırımı yapılmayan ilim alanlarında mevali büyük başarılar elde etmiştir. Mesela Kadî Şüreyh, Hasan el-Basrî, Ebû Hanife, Evzâî, Tâvus, Vasıl b. Atâ gibi mevâlîden olan âlimlerin dini ilimlerin kuruluş ve gelişmesinde etkin rol oynadıkları bilinmektedir.⁹⁵ Ebû Ubeyde de, ilmî ve edebî canlılığın yaşandığı, ayrıca entelektüel rekabetin sürdüğü Basra'da merak içgüdüsü, güçlü hafızası ve pratik zekâsıyla bulunduğu ortamın sunduğu fırsatları iyi değerlendirmiş, birçok ilim ve kültür alanıyla ilgilenmiş, zamanla ulema sınıfı içinde saygın bir yer edinen "Mevlâ" seviyesine gelebilmiştir. Nitekim biyografi kaynaklarında verilen bilgilere göre belirtildiği kadarıyla Ebû Ubeyde'nin ilim çevreleri ve idarecilerle olan yakın ilişkisi, mevla olmasının

⁹² Bk. Tahâ el-, a.g.m., s. 286.

⁹³ Bkz. Yiğit, a.g.m., s. 426.

⁹⁴ Bkz. Ahmet Emin, a.g.e., a.y.

⁹⁵ Bkz. Yiğit, a.g.m., s. 426.

kendisinde herhangi bir aşağılık kompleksi meydana getirmediğini göstermektedir.

Ebû Ubeyde'nin Arap olmayan bir etnik kökenden gelmesine ilaveten *Kitabü'l-Mevâlî* ve *Fezâilü'l-Furs* gibi Mevâlî ve Farişilerin üstünlüklerini anlattığı kitaplar yazması, eski ve yeni bir çok müellif tarafından onun, ilk çıkışıyla halklar arasındaki eşitliği savunan Şuûbiyye'nin yanlısı olmakla itham edilmesine neden olmuştur.⁹⁶ Çünkü Mevali ve Farişilik, Şuûbiyye'nin adeta can damarları idi. Fakat bu noktada Ebû Ubeyde'nin bir kültür tarihçisi olduğu; kaleme aldığı 200 kadar kitabının önemli bir kısmını Arap kabile ve boylarının ahbar, mefahir ve menakıbına ayırdığı, aynı şekilde Şiî ve Haricî isyancı gruplarıyla da ilgilendiği genellikle göz ardı edilir.⁹⁷

Şuûbiyye'nin etkilerini artırdığı, Arap milletine karşı yapılan hücumların yoğunluk kazandığı Abbasilerin ilk dönemlerindeki sosyal ve siyasi şartların tesiriyle Ebû Ubeyde'nin doğal sâiklerle Arap elitlerine karşı anti-pati duyduğu söylenebilir.⁹⁸ Arapların kusurları ve neseplerine dair yazdığı eserlerin Şuûbiyye hareketi için bilimsel bir malzeme teşkil ettiği de bir gerçektir.⁹⁹ Ancak Farişi asıllı olması ya da Arapların iyi ve kötü yönlerini (meâsirü'l-Arab) anlattığı menkabe türü eserler yazması sebebiyle Ebû Ubeyde'nin, samimi bir Şuûbiyye yanlısı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.¹⁰⁰

⁹⁶ Bkz. Faruqi, a.g.e., s. 82.

⁹⁷ Kitaplarının isimleri için bkz. Türkmen, a.g.t., s. 34-45. Farişileri faziletlerine ya da Arapların kusurlarına dair yazdığı kitapları sebebiyle Ebû Ubeyde'nin Şuûbî olarak nitelendirilemeyeceğine dair bk. Taha el-Hâcirî, a.g.m., s. 284; Madelung, a.g.m., s. 50 vd.

⁹⁸ Nitekim Ahmet Emin, ilk defa şuûb (halklar) arasında eşitlik sloganıyla ortaya çıkan Şuûbiyye hareketini aristokraseye karşı bir tür demokrasi tepkisi olarak nitelendirir. Bkz. Ahmet Emin, a.g.e., I, 58.

⁹⁹ Bkz. Gibb, a.g.m., I, 158; Tülücü, a.g.m., XXVII, 551.

¹⁰⁰ Ebû Ubeyde'nin ilgi alanı açısından Şuûbî olamayacağına geniş bir değerlendirmesi için bkz. Tahâ el-Hâcirî, a.g.m., s. 276-289; ayrıca bk. H.A.R. Gibb, "Abû Ubayda Ma'mar B. Al-Muthanna", EI, Leiden-E.J. Brill, 1970, I, 158; krş. Muhammed Hidir Hüseyin, *Nakdü Kitab fi's-si'ri'l-Câhili* (thk. Ali Rıza et-Tünisi), Matbaatü-Taavuniyye, 1977, s. 256-257; Abdülkerim Muhammed Hüseyin, "Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ" *el-Mevsûatü'l-Arabiyye*, Dimeşk 2005, c.12, s. 891.

Madelung, Ebû Ubeyde'yi bir tarihçi olarak ele aldığı makalesinde Ebû Ubeyde hakkında söylenen her türlü ideolojik yakıştırmaları reddeder ve onun Haricî, Şiî ya da Şuûbî şahıslarla olan yakınlığını filolojik amaçlı ve tarihçi kimliğiyle ilgili olduğunu söyler. Ona göre Arap tarihi ve kültürü ile ilgili elde edilebilecek her türlü bilgi ve rivayete

Her şeyden önce eserleri sonraki dönemlerde yapılan dil, din, tarih ve kültür araştırmalarının temel müracaat kaynakları olan Ebû Ubeyde, birden fazla ilim ve kültürle ilgilenmiş, bu durum doğal olarak onun muhtelif ilim ve kültür çevreleriyle sürekli bir temas halinde olmasını gerektirmiştir. Bu, onun, temas kurduğu her çevrenin düşünce sistemi ve kültürel değerlerini yücelttiği anlamına yorumlanmaz. Kaldı ki bilim çevrelerinde saygın bir yer edinmiş olan Ebû Ubeyde'nin sırf milliyet içgüdüsüyle, doğumuyla birlikte kendini içinde bulduğu ve ölümüne kadar da hiç kopmadığı Arap-İslam kültürüne karşı, pagan değerleri temsil eden Fars kültürünü yücelttiğini söylemek, aklın kabul sınırlarını fazlaca zorlamak anlamına gelir.

Ayrıca, hem Ebû Ubeyde'nin geniş ilmî ve edebî birikimiyle Arap kültürüne olan büyük katkılarını itiraf etmek hem de Yahûdî geçmişi veya Farişî asıllı mevla oluşuna bakarak onu fanatik bir Arap karşıtı (şuubî) gibi göstermek bir paradokstur. Bazı yazarların yaptığı gibi, bu konuda daha da ileri giderek çağdaşı olan Sünnî dilci Asmaî ile arasındaki rekabeti ve bu rekabette yöneticilerin Asmaî'yi tercih etmelerini ırkçılık temeline dayandırmak¹⁰¹ asla kabul edilemez. Zira ailesinin Yahûdî ya da Farişî olmasının Ebû Ubeyde'nin yetişmesi, dinî ve fikrî düşüncesi üzerinde nasıl ve hangi ölçüde bir etki yaptığı konusunda kaynaklarda onun *Fezâilü'l-Furs*¹⁰² adıyla Farişilerin faziletlerine dair bir eser ve Ehvaz, Sevad ve Ermenistan'ın fetihlerine dair bazı eserler yazdığı bilgisi dışında kayda değer bir açıklama yoktur. Buna karşın onun Kureyş kabilesinin Teym boyunun azatlısı (mevla) olduğu ve dönemin en canlı İslam kültür merkezini temsil eden Basra'da doğup büyüdüğü, en önde gelen hocalarının Arap oldukları bilinmektedir.

Diğer yandan *Mecazü'l-Kur'an*'ında da Ebû Ubeyde'nin, onun Fars kültürünü yücelttiği ya da ateşli bir Şuûbiyye taraftarı olduğunu hissettirecek tek bir beyanı ya da yorumu dahi bulunmamaktadır. Fakat bunun tersini, yani Arap kültür ve medeniyetine olan muhabbet ve aşinalığını gösteren,

ulaşmayı hedefleyen Ebû Ubeyde ideolojik bir amaç taşıymıyordu. Geniş bilgi için bkz. Madelung, a.g.m.

¹⁰¹ bkz. Savî Cüveynî, Mustafa Savî el-Cüveynî, *Medarisü't-tefsiri'l-Kur'ânî*, İskenderiye/Mısır 1992, ss. 58-66. krş. Ahmet Emin, a.g.e., I, 72. Müsteşriklerden İ. Goldziher de Ebû Ubeyde'nin Şuûbiliği ile ilgili iddiaları ciddiye almıştır. Ancak Gibb ve Madelung gibi bu konuda daha objektif kriterleri esas alan müsteşrikler, Goldziher'in bu değerlendirmesini reddetmişlerdir. Bkz. Madelung, a.g.m., s. 53.

¹⁰² Türkmen, a.g.t., s. 34, 37.

müstakil olarak bu konuya ayırdığı eserleri dışında *Mecaz*'ında da birçok malzeme vardır. Zira o, *Mecaz*'ında Cahiliye dönemi, Muhadramun ve İslamî döneme ait bin kadar eski Arap şiirden oluşan¹⁰³ büyük bir kültür hazinesine yer verir. Buna karşın, genellikle tefsirler kanalıyla İslam kültürüne karışan İsrâiliyatı (Yahûdî, Hıristiyan, İran vb. yabancı kültür mirası) kaynak olarak kullanmaz. Mesela, Kur'an'ın kök itibariyle dahi olsa, herhangi bir yabancı kelime barındırmadığı fikrini hararetle savunması, bu bağlamda müfessirlerin Farsça kökenli olduğunu belirttikleri İstebrak (kalın ipek) kelimesinin Arapça kökenli olduğunu ispata çalışması¹⁰⁴ onun Farişî kültürüne pek de hayranlık duymadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Hulasa, Ebû Ubeyde'nin Şuûbî yanlısı olduğu yönündeki iddia, onunla ilgili yapılabilecek en yanlış ve en kasıtlı değerlendirmelerdendir. Bu noktada en fazla şu söylenebilir: Temelde İslam'ın yücelttiği bir ilke olan "halkların eşitliği ve sosyal adalet" gibi ilkeleri Emevîler dönemi ile Abbasîlerin ilk dönemlerinde yüksek sesle dile getiren ve sloganlaştıran siyasî hareketler olarak Havaric ve Şuûbiyye dikkati çekmektedir. Aynı ilkeye vurgu yaparak ayrıcalıklı siyaset ve sosyal adaletsizlik uygulamalarından mağdur olan kesimleri alenen ya da gizlice destekleyen bazı saygın bilgin ve aydın kişiler, zamanla Haricî ya da Şuûbî olma ithamına maruz kalmışlardır. Ebû Ubeyde de bunlardan biri olabilir. Bu çerçevede ilmi, edebî ve siyasî çevrelerde saygın bir yer edinmiş olan Ebû Ubeyde'nin Arapların kusurlarını anlatan kitaplara ilave olarak bazı Arap olmayan unsurların üstünlüklerini konu alan kitaplar da yazmış olması, onu kendilerindenmiş gibi göstererek teorik temellerini güçlendirmek isteyen Şuûbiyye dâileri tarafından bilinçli olarak istimrar edilmiş olabilir.

C. Mu'tezilî Olduğu İddiası

Ebû Ubeyde hakkında en seyrek dile getirilen iddia ise onun Mutezilî ve Kaderî olduğu iddiasıdır. Ancak Haricî eğilimler taşıdığı söylentilerinden etkilenerek Ebû Ubeyde'nin Haricî görüşlere meyilli olduğunu düşünen öğrencisi Ebû Hatim es-Sicistânî, onun Mutezilî olduğu iddiasını kesin bir

¹⁰³ Abdülhamid, a.g.e., s. 132.

¹⁰⁴ Bk. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecazü'l-Kur'an* (thk. Fuad Sezgin), Beyrut 1401/1981, I, 17-18.

dille reddetmiştir.¹⁰⁵ Mu'tezile'nin önde gelen bilginlerinden Câhiz de Ebû Ubeyde'nin Haricîlerin Sufriyye koluna mensup olduğunu söyler¹⁰⁶ ki bu, Ebû Ubeyde'nin esasen din yorumunda Mutezile'nin beş esasını temel alan bir Mutezilî olmadığını gösterir.

Ancak Nasr Ebû Zeyd gibi bazı çağdaş araştırmacılar, Ebû Ubeyde'nin Haricîliğiyle ilgili iddialardan hareketle onun müteşâbih âyetlere getirdiği yorumları ile bir çok meselede Haricîlerle müşterek esasları paylaşan Mu'tezile'lin¹⁰⁷ tevilleri arasında benzerlik kurmaya çalışır.

Nasr Ebû Zeyd bu konuda isabet etmiş midir? ya da onun, Ebû Ubeyde'nin müteşâbihleri yorumundan hareketle onunla Mutezile düşüncesi arasında sıkı bir bağ kurmaya çalışması ne kadar doğrudur? Bunu biraz daha yakından inceleyelim.

Mecâzül-Kur'ân'ındaki izahlarına çerçevesinde Ebû Ubeyde'nin bazı müteşâbih âyetlere getirdiği yorumlar ve tartışılan kelâm konularına yaklaşımı dikkate alındığında onu Sünnî gelenek dışında değerlendirip dönemin hızla gelişerek kısa sürede düşünce sistemini yerleştiren kelimeler ekolü Mu'tezile'nin tamamen tesirinde göstermek ya da Mu'tezile ile arasında aidiyet bağı kurmak zor görünmektedir. Zira yaptığımız tespitlere göre Ebû Ubeyde, gerek müteşâbihleri yorumunda gerekse dönemin tartışılan kelimeler konularına yaklaşımında tek bir yöntem benimsememiştir. Bilakis bu konuda, kendine özgün yorum ve yaklaşımlarıyla bağımsız bir tutum sergilemiştir. Bu yüzden hem kaderî hem cebrî, hem tenzihî hem de teşbihî eğilimler taşıdığı şeklinde anlaşılabilir yorum ve izahlarda bulunmuştur.

Aşağıdaki meselelerdeki görüş ve yaklaşımı, Ebû Ubeyde'nin düşünce sistemi olarak Mutezilîliği benimsemiş olamayacağını göstermesi bakımından önemlidir:

1. Ebû Ubeyde'nin İsim-müsemma tanımı ve yorumu, Mutezileninkinden farklıdır. Mutezile'ye göre isim, müsemmadan farklıdır. Bu yüzden Mu'tezile Allah'ın bazı sıfatlarını, O'nun zatından ayrı düşünür. Hâdis kabul ettiği sıfatların, Zatı gibi kadim kabul edilmesini tevhit esasına ters bu-

lur. Ebû Ubeyde'ye göre ise isimle müsemma arasında ayniyet ilişkisi vardır. İsim müsemmanın aynıdır.¹⁰⁸

Halku'l-Kur'ân tartışmalarıyla ortaya çıktığı anlaşılan isim-müsemma tartışmasına Ebû Ubeyde, Allah kelamının özel ismi kabul ettiği "Kur'ân" kavramını tarif ederken girer. Orada ortaya koyduğu yaklaşım, ilk devir selef bilginlerinin, birden fazla kadim varlığın oluşacağı endişesiyle isim ile müsemmayı farklı hakikatler olarak değerlendiren Mu'tezile'ye verdikleri cevapla aynıdır.¹⁰⁹

2. Müteşâbih âyetleri tevilleri, her zaman Mutezilî yorumlarla örtüşmemektedir.

Görünürde Allah'a beşeri fiil ve sıfatlar atfeden (teşbih ve tecsim) âyetlerini yorumunda selefi anlayışa yakın duran Mukatil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) müteredit yaklaşımının¹¹⁰ tersine Ebû Ubeyde, bu tür âyetlere kesin bir ifadeyle Mu'tezile'nin tevhit ve tenzih esaslarıyla uygunluk arz eden, Ehl-i Sünnet'in de Halefiyye ekolünün anlayışıyla örtüşen yorumlar getirir. Ona göre Allah'ın *yed* (el), bağlamına göre güç, kuvvet veya hayır¹¹¹; *vech* (yüz)¹¹² ve *cenb* (yan)¹¹³ zat; *ayn* (göz)¹¹⁴ da "irade, terbiye ve inayet" gibi manalara gelir.¹¹⁵

Bununla beraber Ebû Ubeyde'nin müteşâbih âyet ve ifadelerine her zaman Mutezile esaslarıyla paralellik arz eden bir yorum getirdiği de söyle-

¹⁰⁸ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 16. İsim ile müsemmanın aynı olduğunu savunanlar genellikle dilcilerdir. Nitekim Ebû Ubeyde'nin öğrencisi Kasım b. Sellam da isim ile müsemma arasındaki irtibat konusunda hocası Ebû Ubeyde gibi düşünür. Allah'ın isim ve sıfatları, bunların zatıyla alakası, Kur'ân'ın mahlukiyeti gibi meseleler üzerine yapılan kelâmî tartışmalarda ortaya çıktığı anlaşılan bu meselenin tetkiki için bkz. İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed Abdurrahman b. Teymiyye, *Tevhidü'l-ulâhiyye* (thk. Abdurrahman b. Muhammed el-Âsîmi), Mektebetü İbn Teymiyye, 2. bsk. VI, 185 vd.; İlyas Çelebi, "İsim-Müsemma" *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 549-550.

¹⁰⁹ Bir önceki dipnota bkz.

¹¹⁰ Bkz. Ebû Zeyd, a.g.e., s. 153.

¹¹¹ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 46, 170.

¹¹² Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II, 112.

¹¹³ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II, 190.

¹¹⁴ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II, 19.

¹¹⁵ Ebû Ubeyde'nin, tevhit ve tenzih esasları doğrultusunda "gitmek, gelmek, yapabilmek, unutmak, birlikte olmak, hileli plan kurmak vb. gibi Allah'a beşeri sıfatlar nispet eden daha başka âyetlere getirdiği yorumları için ayrıca bkz. *Mecâz*, I, 95, 160, 182, 243, 260, 266, 290, 276, II, 20, 73, 132

¹⁰⁵ Bkz. Sezgin, Mukaddime (*Mecâz*), s. 11; Hind Şelebî, a.g.m., IV, 764.

¹⁰⁶ Câhiz, *el-Hayevân*, III, 402.

¹⁰⁷ Bkz. Ebû Zeyd, *el-İtticahü'l-akliyye*, 154.

nemez. Meselâ, tecsim düşüncesine esas teşkil eden Kur'ân tabirlerinden "istiva" ve "sâk"¹¹⁶ yorumlamaz. Hükümdarın tahta çıkmasını çağrıştıran "Allah arşa istiva etti" ifadesinin her geçtiği yerde "istiva" sözcüğünün müteradifini vermekle yetinip detaya girmez.¹¹⁷ Burada Ebû Ubeyde'nin, Mutezilî anlayıştan uzaklaşarak¹¹⁸ kısmen selefi bir tutum sergilediği görülmektedir. Her ne kadar İmam Malik (ö. 179/795) gibi tam bir Selefi yaklaşımla "istiva"nın keyfiyetini Allah'a bırakmamış olsa da dönemin önemli tartışma konularından biri olan istiva meselesinde onun kelimenin sözlük anlamını vermekle yetinerek kısmen selefi bir yaklaşım sergilediği söylenebilir.¹¹⁹ Burada Ebû Ubeyde'nin ana prensibe (filolojik izah) bağlı kalarak bu iki sözcüğün metaforik (mecâzi) manaları yerine sözlük anlamlarını vermekle yetindiği,¹²⁰ bu yüzden "istiva" ve "sâk" kelimelerinin çağrıştırdığı fikrî tartışmalara girmediği de söylenebilir.

Görüldüğü gibi Ebû Ubeyde, müteşâbihleri izah ederken belli bir dinî/fikrî ekole mensubiyetini teyit edecek tek bir yöntem benimsememiştir. Özellikle "istiva" kelimesine, her geçtiği yerde sözlük anlamını vermekle yetinmesi, onun objektiflik ilkesini göz ardı edip mezhep taassubuyla ısrarlı bir biçimde Mutezilî görüşleri teyide çalışan ateşli bir Mutezilî olmadığını gösterir. Diğer yandan, "istivâ" kelimesine yaklaşımı sebebiyle onun tecsim ya da teşbih düşüncesine sahip olduğu da söylenemez. Bununla beraber fisk¹²¹, zulüm¹²² ve küfür¹²³ gibi dönemin tartışma konularıyla yakından ilgili olan bazı lafızları bağlama göre anlamlandırırken aynı şeyi, din yorumuna dayalı gruplaşmalarda mihverî rol oynayan "istiva" kelimesinde

¹¹⁶ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II, 266.

¹¹⁷ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 273; II, 15, 57

¹¹⁸ Mutezile'ye göre ise "istiva", dildeki istiare, teşbih, tasvir, temsil/tahyil ve kinâye gibi edebi sanatların sağladığı kolaylıkla yerine göre "Allah'ın iradesi ve meşietiyile yönelmesi", yerine göre "Allah'ın ibadet edilmeye layık celal ve azametini işaret eden bir delil", yerine göre de "hükümranlılığı" anlamını ifade eden mecâzi bir kullanımdır. bkz. Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (thk. Abdürrezzâk el-Mehdî), Beyrut ts., I, 152, II, 313-314, III, 54, IV, 193,

¹¹⁹ Bkz. İbn Teymiye, *Mecmûu'l-fetâvâ*, V, 520.

¹²⁰ Ayrıca bkz. Kamal Abu-Deeb, a.g.m., s. 315.

¹²¹ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 84, 153, 223, 406

¹²² Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 95, 167, 223, 300, 384, 96.

¹²³ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 164, 166

yapmaması, bazı zihinlerde onunla ilgili tecsim ve teşbih kuşkusu uyandı-
rabilir.¹²⁴

3. Ebû Ubeyde Arap dili ve edebiyatının sanatsal incelikleri ve kullanım çeşitlerinden hareketle görünürde irade hürriyetini kaldıran, sevap-ceza bağlamında sorumluluk esprisi ve adâlet ilkesiyle bağdaştırılmasında güçlük çekilen (cebir) âyetleri yorumunda da tek bir yöntem benimsememiştir.

Ebû ubeyde'nin irade hürriyetini sınırlayan ve cebir anlamı ima eden müteşâbih âyetleri yorumlarken Basra'da hissedilir bir hâkimiyet kuran Mu'tezile'nin akıl öncelikli düşünce yönteminin etkisi altında kaldığı söylenebilir.¹²⁵ Ebû Ubeyde'ye göre "Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı"¹²⁶ âyetinde Allah'ın (oku) atmasından murad "yardım etmesi ve mu-zaffer kılmasıdır".¹²⁷ "Bir ülkeyi helak etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarına emrederiz..."¹²⁸ âyetindeki "emir", "sayıları artırmak" anlamına gelir.¹²⁹ Ebû Ubeyde'nin dil eksenli bu yorumlarının ilk bakışta Mu'tezile'nin beş esasından birini teşkil eden "adâlet" ilkesiyle paralellik arz ettiği görülse de¹³⁰ onun bu konuda da tek bir yöntem benimsemediği; cebir ima eden âyetleri izah ederken yine kelam tartışmaların mihverinde yer alan bazı âyetlerin sadece filolojik izahını yapmakla iktifa ettiği görülmektedir. Meselâ, "Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışız"¹³¹ âyetindeki "ذُرُأًا (Yaratmışız)" ifadesini açıklarken "istiva" kelimesini izahında yaptığı gibi kelimenin müteradifini vermekle ya da irab durumunu izahla yetinir.¹³²

¹²⁴ Örnek olarak bkz. Ali Bulut, a.g.m., s. 71.

¹²⁵ Nasr Ebû Zeyd, *el-İtticâhü'l-aklî*, s. 154 vd.

¹²⁶ el-Enfâl, 8/17.

¹²⁷ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 244.

¹²⁸ el-İsrâ, 17/16.

¹²⁹ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 373.

¹³⁰ bk. Ebû Zeyd, *el-İtticâhü'l-aklî*, s. 155-156. *Meâni'l-Kur'ân*'nda kaza ve kaderle ilgili âyetlere insan hürriyetini yok saymayan bir yorum getiren, Ebû Ubeyde'nin çağdaşı Ferrâ da itizalî fikirlere sahip olmakla itham edilmiştir. Bkz. Mustafa Savî el-Cüveynî, a.g.e., s. 56

¹³¹ el-A'raf, 7/179.

¹³² Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 233. Ayrıca bkz. *Mecâz*, (dalaletin hak edilmesi), I, 213, (kalplerin mühürlenmesi) I, 223, 266. Ayrıca Ebû Ubeyde, müteşâbihlerden sayılan hurûf-u mukattaanın (süre başlarındaki hece harfleri) da tevil ve irabını yapmaz; onları irabdan mahalli olmayan ve başında yer aldıkları sürelere giriş, isim ve sembol olarak değerlendiren. Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 28, 25

4. Ebû Ubeyde'nin kaza ve kader izahları da, kaderi insan hürriyetini ortadan kaldırmayacak şekilde izah ettikleri için Kaderiye diye de isimlendirilen Mu'tezile'den farklılık arz eder. Mesela “*Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir*” âyetini “kaza”¹³³, yine “*Her şey onun katında bir miktara göredir*”¹³⁴ âyetini de “mukadder (takdir edilmiş)” sözcüğüyle açıklar.¹³⁵ Yine “ecel” kavramına getirdiği tanımların¹³⁶ yanı sıra cebir iması veren bazı lafızların filolojik açıklamalarını yapmakla iktifa etmesi¹³⁷ onun kaza-kader yorumunda da Mu'tezile'den ayrı düşündüğünü gösterir.

5. Tefsir yöntemi bakımından da Mutezile'den ayrılır.

Ebû Ubeyde'nin tefsir yönteminde akla önemli bir yer verdiği görülse de, Mutezilede olduğu gibi onun din yorumunda akla öncelikli rol verdiği söylenemez. Zira Ebû Ubeyde, Kur'an'daki bir kelime ya da terkihi/cümleyi açıklarken âyet, hadis gibi dinî kaynaklara öncelik verir, ayrıca emsal, ata-sözleri, nesir ve şiir gibi Arap dili ve edebiyatından da şahitler/örnekler getirir. Israrlı bir biçimde Kur'an'nın hitap şekilleri ve üslup türleri ile Arap dilinin sonradan ortaya konan dil kurallarına bağlı kalmayan zengin üslup çeşitleri arasında benzerlik kurmaya çalışır.¹³⁸

Kısaca, Ebû Ubeyde dilin kurallarla sınırlandırılması mümkün olmayan bazı kullanım özellikleri ve edebî inceliklerini dikkate alarak izahlarında genellikle tevil yöntemini benimsemiş olsa da zaman zaman tevilden kaçındığı da olmuştur. Müteşâbihleri tevilinde akıl öncelikli düşünce sistemini temsil eden Mu'tezile'nin yorumlarıyla benzerlik arz eden bazı izahlar yapmış olsa da bu kesinlikle, onun yorumlarında Mu'tezile'nin beş esasına bağlı kaldığı şeklinde anlaşılmalıdır. Belki, Hasan el-Basri'nin Abdülmelik b. Mervan'a yazdığı mektubuyla¹³⁹ ortaya koyduğu ve zamanla

¹³³ Bkz. *Mecâz*, I, 262.

¹³⁴ er-Ra'd 13/8.

¹³⁵ *Mecâz*, I, 323.

¹³⁶ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 109, 346,

¹³⁷ Örnek olarak bkz. *Mecâz*, I, 31,

¹³⁸ Örnekler için bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 38, 40, 42, 44, 47, 54, 60...ilh.

¹³⁹ Hasan el-Basri'nin söz konusu mektubu için bkz. *Resâilü'l-adl ve't-tevhid*, (nşr. Muhammed Ammâre), I-II, Daru'l-Hilal, 1971, I, 81-93 (noksan). Mektubun Türkçe tercümesi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*, ek.4. “Hasan el-Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu” (trc. Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay), ss. 351-369, İstanbul 2001. (Noksan olduğu anlaşılan mektubun neşredilen

gelişerek Ebû'l-Hasan el-Eşarî ve Ebû Mansûr el-Mâturidî'yle sistemleşen Ehl-i Sünnet'in Halefiyye ekolünün tevil esaslı yönteminin ilk örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Fars ya da Hazar bölgesinden Yahudî asıllı bir aileye mensup olan Ebû Ubeyde, Kureys'in Teym kolunun mevlası olarak Hint, Sind, İran, Asya, Afrika gibi birçok din, düşünce ve kültürün buluşma noktası olan, ancak Arap-İslam kültürünün hakim olduğu Basra'da doğup büyümüş, orada eğitim görüp yetişmiş ve yine orada vefat etmiştir.

Dinî, fikrî ve siyasi görüşleriyle ilgili olarak Haricî, Şuûbî ve Mutezilî eğilimlere sahip olduğu yönünde bir takım iddialar ileri sürülmüşse de *Mecâzü'l-Kur'an*'ında ortaya koyduğu filolojik yorumlarında hakkındaki bu iddiaları teyit edecek beyanlar ve sağlam karineler bulunmamaktadır.

Müteşâbih âyetleri yorumunla hicri II. asırda Basra'da oldukça etkin olan Mu'tezile'nin akıl öncelikli yönteminin etkisinde kaldığı söylenebilir, bu onun sistem olarak Mu'tezile'yi benimsediğini ispat edecek şekilde bir süreklilik ve yoğunlukta olmamıştır.

Aynı şekilde Ebû Ubeyde'nin ateşli bir Şuûbî ya da Haricî olduğunu söylemek de mümkün gözükmemektedir. Haricî fırkaların ortak görüşlerini temsil eden bazı konulara yaklaşımlarıyla çelişen yorum ve açıklamalarda bulunması, eserinde sapkın Haricîleri yeren şiirlere ve Ehl-i Beyt ve Hz. Ali'yi övücü bilgilere yer vermesi, onun Haricîlerin Ehl-i Sünnet çizgisinin dışında kalan aşırı söylem ve eylemlerinden uzak olduğunu gösterir. Ayrıca hocası Ebû Amr'dan naklettiği bir şiirle zımnen Ali b. Ebî Talib'i müminlerin emiri olarak kabul edip adını rahimehullah (Allah rahmet eylesin) dua cümlesiyle anması da¹⁴⁰ bu meyanda değerlendirilecek hususlardandır.

Diğer taraftan Şii düşüncede genellikle ilk iki halifeyi; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i yeren söylemlerin bulunmasına karşın Ebû Ubeyde, ilk iki halifenin üstünlüklerini, hatta Ebû Bekir'in daha üstün olduğunu zımnen de

len kısmında daha ziyade Cebriyenin kaderle ilgili âyetleri yanlış yorumlamaları üzerinde durulmaktadır.

¹⁴⁰ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, I, 305.

olsa kabul eder¹⁴¹ ki bu, onun Şiilik gibi bir şuur altına da sahip olmadığını gösterir.

Bu durumda Ebû Ubeyde hakkında ileri sürülen iddiaların kaynağı ile ilgili iki şey söylenebilir:

1. Ebû Ubeyde, diğer eserlerinde daha net biçimde dışa vurduğu ideolojik eğilimlerini temel karakteristiği bakımından filolojik bir tefsir niteliği taşıyan *Mecazü'l-Kur'ân*'ına yansıtılmaya çalışmıştır.

2. Ebû Ubeyde'nin siyâsî ve ideolojik eğilimlerine dair söylenenler, hasımları ya da söz konusu siyâsî ve dinî akım taraftarları tarafından ileri sürülmüş bazı abartılı nitelemelerden ibarettir. Esasında onun Haricî, Şii ya da Mürcii bilginlerle yakınlığı, Batılı tarihçi Wilferd Madelung'un da belirttiği gibi, daha çok tarih, dil ve edebiyat amaçlıydı.¹⁴² Bu yüzden siyâsî ve dinî eğilimlerini en net biçimde yansıtabileceği filolojik çalışmasında objektif kriterlere bağlı kalmış, kendisinin Sahabe yolunu takip eden ana topluluğun (Sünnî çizgi) dışında kaldığını gösterecek bir beyanda bulunmamıştır.

Sonuç olarak Ebû Ubeyde kendi çapında objektif davranarak dinî ve siyâsî görüşlerini nazara almaksızın devrin ünlü dilcileri, şairleri, ravileri ve âlimlerinden, hatta gerektiğinde çöldeki bedevî kabilelerden dahi istifade etmeye çalışmıştır. Bu sayede pek az kimseye nasip olabilecek bir bilgi ve kültür birikimine sahip olmuş, bir Mevla (azatlı) olarak bilgisinden istifade etmek amacıyla Bağdat'a Harun Reşit'in sarayına davet edilecek kadar toplumda saygın bir yer edinebilmiştir. Böyle ünlü bir şahsiyetin bir sosyal ve ya siyasal grup içerisinde yer alması, kuşkusuz o guruba güç katacaktır. Bu sebeple çok kültürlü bir ortamda onun farklı gruplar ve temsilcileriyle olan yakın temasları her grup tarafından kendi dinî ve siyâsî çıkarları için kullanılmak istenmiş olabilir.

Dolayısıyla Basra gibi dinî, siyâsî ve etnik grupların faaliyetlerinin toplumsal baskı oluşturacak bir yoğunlukta hissedildiği önemli bir ilim ve kültür merkezinde Ebû Ubeyde, aldığı terbiye gereği Müslüman kimliğinden taviz vermeden şahsına münhasır kişiliğiyle dönemin hiçbir dinî ekolü ya

da ideolojik eğilimini körü körüne taklit etmemiş; aksine, o kendi akıl ve hür iradesiyle bilimselliğin ve objektifliğin gerektirdiği ölçütler içinde ilgi alanına göre bilgi ve birikimine güvendiği her kesim ve kişiden istifade edebilmiştir. Bu özelliğiyle sürekli polemikler yaşadığı hasımlarının bilgisinden dahi istifade etmekten geri durmamış, aynı şekilde yerine göre yetişmesinde en büyük katkıyı sağlayan hocalarını tenkit edip farklı yorum ve görüşler benimseyebilmiştir. Taassup, bağınazlık ve gurur duygularına kapılmaksızın gerektiğinde, kendi ifadesiyle “ökçelerine bevleden” çöl bedevîlerinden dahi katkı sağlayacakları alanlarda bir şeyler öğrenebilmiştir.

¹⁴¹ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II, 173.

¹⁴² Madelung, a.g.m., s. 52.